

Юлія Макарець

**СТАТУС І СТАН
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ:
соціолінгвістичний вимір**

Монографія

lam&k
ВИДОВНИЦТВО

Київ 2019

УДК 81'27:811.161.2
М15

Макарець Ю. С. *Статус і стан української мови в незалежній Україні: соціолінгвістичний вимір.* Київ: ЛАТ&К, 2019. 209 с.

Мовна політика України в роки незалежності проаналізована з погляду забезпечення державного статусу української мови. Державна мова розглянута в аспекті захисту державних кордонів і гарантування інформаційної безпеки держави. З'ясований сучасний етномовний ландшафт України та висвітлене питання його штучної деформації в радянський період. Мовну політику України авторка ввела в загальноєвропейський контекст і показала, що закріплення двох чи й більше офіційних мов у окремих європейських країнах не стало панацеєю для вирішення мовних конфліктів. Питання екології сучасної української мови розкрито у зв'язку з проблемами правового регулювання мовних відносин в Україні. Праця розрахована на лінгвістів, соціологів, фахівців з мовного планування, широке коло освітан і всіх, кого цікавлять проблеми регулювання мовних відносин у суспільстві та дотримання мовних прав громадян в Україні.

Монографія містить результати дослідження, проведеного за грантом Президента України (Ф82) за конкурсним проектом «Лінгво-соціологічний моніторинг динаміки структури й статусу української мови в новітній час» (розпорядження Президента України №242/2019рп).

Рекомендовано до друку

*Вченою радою факультету української філології
та літературної творчості ім. Андрія Малишка*

*Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова
(протокол №5 від 28 листопада 2019 р.)*

Рецензенти:

Бойко Н. І., доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови та методики її навчання, Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя.

Плющ М. Я., доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова.

Шевченко Л. І., член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри стилістики та мовної комунікації, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.

ISBN 978-617-7824-01-1

© Макарець Ю. С., 2019

ЗМІСТ

Національна мова – чинник геополітичної безпеки.....	5
Сучасна етномовна ситуація в Україні.....	22
Поняття мовної політики та її основні віхи в Україні в роки незалежності.....	50
<i>Сутність мовної політики та її складники.....</i>	50
<i>Основні риси мовної політики незалежної України.....</i>	60
Динаміка вітчизняного мовного законодавства наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. та зміст термінів державна й офіційна мови.....	83
<i>Мовне законодавство незалежної України.....</i>	83
<i>До питання про зміст термінів державна мова й офіційна мова.....</i>	109

Мовна політика України в контексті європейського досвіду регулювання мовних відносин.....	117
Сучасний стан української мови.....	137
<i>Тенденції в унормуванні та літературний стандарт української мови у ХХІ ст.....</i>	137
<i>Про національний критерій в унормуванні літературної мови й український літературний стандарт.....</i>	157
<i>Функціонування української мови в Україні: нормативний аспект.....</i>	166
Післямова.....	180
Література.....	185

НАЦІОНАЛЬНА МОВА – ЧИННИК ГЕОПОЛІТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Кожна суверенна держава дбає про дотримання своїх кордонів, якими визначена територія, де вона самостійно вирішує власні внутрішні й зовнішні політичні питання. Ідеться перш за все про кордони територіторіальні, політичні й економічні, однак не меншу вагу для безпеки держави, для гарантування невторчання інших держав у її внутрішні справи та незалежності в справах міжнародних є спроможність відстояти кордони культурні, інформаційні й мовні.

Сьогодні питання кордонів для України неоднозначне. З одного боку, українство прагне до відкритих м'яких кордонів із Західною Європою, з іншого – відчуває нагальну потребу якнайчіткішого визначення, зміцнення і захисту своїх східних меж. Порушено не тільки територіальний суверенітет держави, а й суверенітет інформаційний. В інформаційному просторі межі України були надто аморфними протягом усіх років її незалежності, держава не контролювала потоки інформації ззовні, перш за все – з Російської Федерації. Так само не вибудовувала вона й культурний та мовний кордони, а події останніх років підтвердили, що для України ризик втратити контроль над

певною територією прямо пропорційний до рівня її русифікації.

В умовах військової агресії та економічної кризи національній мові, попри поширену думку, має бути приділена особлива увага. Пропагована певний час модель «дві мови – одна нація», яка мала нібито зняти гостроту соціального конфлікту на мовному ґрунті, який нагнітали окремі політичні сили в попередні десятиліття, позірно притлумила, але насправді не могла і не вирішила «українське національне і мовне питання», адже аби стати єдиною нацією потрібно мати те, що об'єднає її представників, які часто належать до різних етнічних груп. Таким об'єднувчим чинником зазвичай стає національна ідентичність, яка консолідує суспільство, гуртує його в умовах, коли необхідно протистояти зовнішній загрозі або вирішити внутрішні проблеми. Стержнем її є національна мова – активна ознака належності до кола «своїх», засіб самоідентифікації як представника певної нації¹.

Те, що мова – важливий чинник національної безпеки, відомо вже давно. Здавалося б, минули ті часи, коли в Україні про символічну й захисну функцію національної мови говорили тільки митці слова. У ст. 6 Закону України «Про основи національної безпеки України» (2003–2018) було зазначено, що до пріоритетних національних інтересів України, крім іншого, належить і «забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспіль-

¹ Handbook of Language and Ethnic Identity / ed. Fishman J., Ofelia G. Vol. 2. Oxford, 2011.

ного життя на всій території України»², а загрозою національній безпеці та інтересам України в соціальній та гуманітарній сферах є прояви моральної і духовної деградації суспільства (ст. 7), до яких, безперечно, мають належати і прояви зневаги до державної мови. У чинному нині Законі України «Про національну безпеку України» фундаментальними національними інтересами проголошені державний суверенітет, територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства й держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення, інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами (ст. 3)³. Про культуру й національну мову не йдеться, хоча саме вони є тією базою, яка дає можливість суспільству злагоджено рухатися до досягнення поставлених економічних і зовнішньополітичних цілей.

Коли національна мова, що стала державною, завдяки належній державній підтримці реалізує свою символічну, ідентифікаційну й об'єднавчу функції, у суспільстві зменшується ризик прояву сепаратистських настроїв й зростає рівень інформаційної безпеки держави. В іншому ж випадку суспільству не уник-

² Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 №964-IV. Офіційний вісник України. 2003. №29. (втратив чинність у 2018 р.).

³ Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 №2469-VIII. Голос України. 2018. №122.

нути мовних конфліктів. Як зауважує Дж. Фішман, такі конфлікти насправді ніколи не бувають суто мовними. Дискусії навколо можливості запровадження офіційної двомовності в Україні, а цю тему вітчизняні політики активно експлуатували протягом чи не всього періоду незалежності, підтверджують, що боротьба за мову – символ боротьби за владу. Дж. Фішман відзначає: якщо подивитися на сутність мовного конфлікту глибше, ніж його представляє політичний популізм, то «зазвичай виявляємо соціальні тріщини... У такому разі мова, будучи такою символічною для культурно-групової належності загалом, може бути легко та помилково звинувачена, що вона причина розбрату в суспільстві»⁴. Тож закономірно, що роз'ятрене політиками протистояння «російськомовного» Сходу й «україномовного» Заходу часто поверхово сприймають тільки крізь мовну призму, але мовні конфлікти – лише один із симптомів глибоких тектонічних суспільних зрушень, а їхнє вирішення лежить поза межами власне мовними чи й навіть культурними або освітянськими.

Найболючіше «мовне питання» для молодих держав, які тривалий час зазнавали політики асиміляції. Якщо наслідки такої політики не сягнули свого часу точки неповернення, то після проголошення незалежності настає період підйому національної свідомості, за якого національна мова стає справжнім, а не номінальним державним символом. Це не тільки природно для кожної нації, що реалізувала своє пра-

⁴ Фішман Дж. Не кидайте свою мову напризволяще: Приховані статусні наміри в корпуснопланувальній мовній політиці / перекл. з англ. О. Гурц. Київ: Вид-во «К.І.С.», 2009. С. 82.

во на самовизначення й спромоглася утворити самостійну державу. Це їй потрібно, оскільки держава, до якої територія входила раніше, завжди намагатиметься продовжувати просувати тут свої інтереси⁵. Молоді держави ще довго залишаються в сфері політичної зацікавленості колишнього колонізатора, відчувають вплив його геополітичного магнітного поля, що сповільнює їхній економічний, політичний і культурний поступ. Це сильне тяжіння значною мірою зумовлене потужним проколонізаторським осередком у цих країнах, сформованим попередньою ерозивною національно-культурною політикою. Провідним чинником національної ерозії ставала асиміляція мовна. В Україні навіть після проголошення незалежності наслідки такої політики дають змогу Російській Федерації під приводом «захисту російськомовного населення» втручатися у внутрішні справи держави, ігноруючи її суверенітет, як і суверенітет української нації.

Маніпуляція мовними відносинами між носіями національних мовних кодів колишньої колонії та колонізатора в напрямі посилення їх протистояння дає змогу сильнішій державі послаблювати молоду й слабшу. Залежно від політичної волі в таких молодих державах або наростатиме мовний конфлікт, який поступово може перейти в «мовний сепаратизм». В інших країнах мовний поділ суспільства хоч і не буде нівельований (його неможливо подолати за місяць, рік чи й десятиліття), але поступово зменшуватиметься й не стане причиною соціального розколу.

⁵ Олексенко Р., Ситник Ю. Мовна ідентичність як засіб самовизначення та самоідентифікації в умовах посттоталітарного суспільства. Українська професійна освіта. 2017. №1. С. 16–23.

Проголошуючи незалежність, народ (нація) реалізує своє природне право на самовизначення. І хоча сьогодні все більше розмов про те, що глобалізаційні процеси зумовлюють розмиття класичного «національно-державного» суверенітету⁶, однак саме національна держава протягом століть виявила найбільшу стійкість як форма самоорганізації, самовизначення і самовираження нації. Намагання створити наднаціональні політичні формування (СРСР, Югославія, Чехословаччина та ін.) виявилися даремними, такі утворення виявили свою нежиттєздатність. Лише єдність людей на ґрунті системи цінностей, мови, культури, звичаїв може стати достатньо міцною, з одного боку, для захисту від зовнішніх загроз, з іншого – для спільного неконфліктного проживання на певній території, тобто для утворення суверенної держави. Ось чому кожна молода держава починає з того, що чітко окреслює свої кордони, територіальні, культурні, інформаційні й мовні⁷.

В Україні за всі роки незалежності не було дієвих спроб реалізувати потенції української мови як державної. Ставка на політичні та економічні питання із відкладанням культурного, освітнього й мовного як надто дражливих і витратних, а тому таких, що не на часі в економічно слабкій молодій державі, – запорука політичного програшу. До мовного питання в

⁶ Глотков Б., Калитюк Л. Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації: український контекст. Державне управління та місцеве самоврядування. 2012. Вип. 4(15). С. 6–14.

⁷ Фішман Дж. Не кидайте свою мову напризволяще: Приховані статусні наміри в корпуснопланувальній мовній політиці. Київ: Вид-во «К.І.С.», 2009.

Україні зверталися здебільшого тоді, коли потрібно було відволікти увагу загалу від неспроможності чинної влади вирішити проблеми в економіці та зовнішній політиці. Однак виключно політичні інтереси можуть об'єднати політичну партію, тільки економічні – підприємства чи економічні союзи, але не націю. Поняття держава і нація тісно пов'язані. Тільки нація може створити державу і захистити її від зовнішньої загрози, єдність нації – це запорука мобілізації, зокрема й до лав збройних сил, національна ідентичність – запорука виконання свого патріотичного обов'язку, зокрема й військового. Основою для всезагального об'єднання не може бути політичне переконання або економічний інтерес, властиві зазвичай тільки певним групам населення. Поняття «національного економічного інтересу» та «національної політики» надто абстрактні, щоб стати особистісно цінними для окремих представників суспільства. Єдність у масштабах держави забезпечують найперше мова й культура.

Молода держава має реалізувати цілеспрямовану й послідовну мовну політику, інакше асиміляція її населення колишнім колонізатором триватиме. Зміцнення державної мови – важлива передумова ствердження державою свого права на існування. Це ілюструє історія багатьох країн. Так, у Ізраїлі державна мова – іврит (або ізраїльська мова⁸). Його історія повторює біблійну легенду про воскресіння Лазаря. Наприкінці XIX ст. ця мова була майже мертвою. Відродження розмовного варіанту іврити, яке розпочалося наприкінці XIX ст. і набуло обертів у XX ст., коли Ізраїль

⁸ Там само. С. 91–93.

проголосив незалежність, передувало майже вікове суто писемне існування. Завдяки групі ентузіастів, які розробили навчальні програми для шкіл, підготували посібники, уклали словники, заснували періодичні видання, іврит поступово перетворився на національну мову кількомільйонної нації з розвиненим писемним і усним стандартами. Очевидно, що це було б неможливо, якби на те не було політичної волі.

У справу відродження івриту було вкладено чимало часу, сил і коштів, і неправильно було б думати, що така мовна політика новопроголошеної держави, яка ще тільки намагалася здобути визнання на світовій політичній арені й перебувала у стані постійного конфлікту з Палестиною, не зазнавала опору частини власних громадян, для яких іврит тоді був чужою мовою. Однак через низку послідовних культурно-просвітницьких і доволі жорстких політико-правових заходів уряд держави перетворив майже мертву мову, яку євреї нібито перестали вважати рідною, на державну. Важливу роль у цьому відігравав ідеологічний чинник: іврит був невід'ємним компонентом ідеології сіонізму. Ізраїльтяни не хотіли залишатися й у власних очах, і в сприйнятті інших держав вторинною нацією, носіями цінностей, нав'язаних іншими культурами під час чужого панування, а отже, і носіями мови, яка не віддзеркалює їхньої самобутності.

Молоді держави здебільшого відчують культурну й мовну загроженість з боку колишнього колонізатора, і їхньою природною реакцією є спроби «мовного самозахисту», який може мати різні форми. Коли в 1910 р. Японія приєднала Корею, розпочалася інтенсивна японізація окупованої території: офіційною

мовою проголосили японську, корейська перестала бути не тільки мовою публічного спілкування, а й взагалі була заборонена для використання в громадських місцях. На початку 1940-х рр. корейців змушували змінити свої імена на японські. Тож після закінчення окупації корейська інтелігенція виступила за інтенсивне відновлення корейської в усіх сферах спілкування й почалося активне видлучення з неї японізмів. У Південній Кореї до кінця ХХ ст. офіційно забороняли продукцію японської масової культури⁹. Агресивна політика культурної асиміляції, яку проводила щодо Кореї Японія, привела до того, що в країні й досі панують сильні антияпонські настрої навіть попри те, що в роки окупації Японія сприяла економічному розвитку регіону.

Подібних прикладів чимало і в Європі. На час розпаду Австро-Угорщини Чехія була майже повністю германізована. У ХVІІІ ст. імператор Йосиф ІІ проводив політику, яка мала на меті видлучити чеську мову з ужитку, і перш за все – зі сфери освіти, щоб перервати ланцюг мовної спадкоємності поколінь. Вона виявилася ефективною, тому на час проголошення Чехословацької Республіки в 1918 р. чеською говорила тільки невелика частина місцевих мешканців. Разом із тим з другої половини ХІХ ст., коли почалося національне відродження, чеську все ширше використовували письменники й науковці, з 1918 р. вона стала мовою адміністративного апарату й дипломатії, повернулася в освіту. Однак позбутися негативних наслідків германізації не вдалося одразу, німецькомовне

⁹ Фішман Дж. Не кидайте свою мову напризволяще: Приховані статусні наміри в корпуснопланувальній мовній політиці. Київ: Вид-во «К.І.С.», 2009. С. 185.

населення опиралося нововведенням у мовній сфері. «Активне впровадження чеської мови призвело і до політичних ризиків... Чеський та німецький народи абсолютно відокремилися один від одного на основі мовної ідентифікації і ніколи вже не знайшли спільної мови...»¹⁰. Чеська мовна політика була одним із ідеологічних важелів, що полегшили Німеччині анексію Судетів. Сьогодні ж, як зазначає М. Гронек, позиції чеської мови в Чехії настільки безперечні, що чеське суспільство навіть «не потребує самостійного закону про державну мову, бо питання про її статус не є пріоритетним. Є кілька законодавчих норм, які визначають її становище – цього цілком досить»¹¹.

У ближчій часовій перспективі цікавим є приклад Чорногорії, офіційною мовою якої проголошено чорногорську. В основі її літературного стандарту – штокавський діалект, що став також основою сербської, хорватської і боснійської мов. Традиційно мову Чорногорії називали сербською, але після розпаду Союзної держави Сербії та Чорногорії у 2006 р. у державі усвідомили необхідність мовного кордону. Тож у новій конституції, прийнятій у жовтні 2007 р., офіційною мовою проголосили чорногорську, хоча розроблення літературного стандарту цієї мови досі триває, а на час закріплення офіційного статусу вона

¹⁰ Голобродська М. Чехи: рідну мову після тривалої окупації можна повернути до активного вжитку. Радіо Свобода, 19 серп. 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27566789.html> (останнє звернення: 20.10.2019).

¹¹ Галковська Т. З досвіду наших сусідів: мирно, природним шляхом. Дзеркало тижня, 7 черв. 2002. URL: https://dt.ua/EDUCATION/z_dosvidu_nashih_susidiv_mirno,_prirodnim_shlyahom.html (останнє звернення: 20.10.2019).

не мала ні правопису, ні закріпленої граматики. Але це мало меншу вагу порівняно з усвідомленням того, що якщо офіційна мова не стає чинником національної безпеки, мовні відносини можуть перетворитися на важіль розхитування політичної ситуації в державі, а отже, на загрозу її цілісності.

Україна – мультиетнічна держава, найбільшою етнічною меншиною якої є росіяни. Однак через тривалу політику росіянізації, яку вели щодо України спочатку Російська імперія, потім Радянський Союз, кількість громадян, які говорять російською (або «українською» російською) значно перевищує відсоток етнічних росіян. Маніпулюючи цією ситуацією, проросійські політики, з одного боку, постійно підтримують дискусію щодо надання російській мові статусу офіційної в Україні, а з іншого – подекуди роблять спроби й далі дрібнити український мовний континуум.

Незаперечними рисами мовної ситуації України є те, що на Сході і Півдні широко функціонує російська мова, на Заході – українська, а також поширення українсько-російської двомовності (активної чи пасивної) населення¹². За президентства В. Януковича їх використали як підставу для розколу суспільства. Цю тезу тиражували в ЗМІ й нав'язували настільки інтенсивно, послідовно й ефективно, що дійшло навіть до спроби закріпити її законодавчо. У п. 2 ст. 7 законопроекту «Про мови в Україні» (2010) результат агресивної асимілятивної політики колишнього колоні-

¹² Євсеева Г. Державна мовна політика та українська національна ідея. Дніпропетровськ: ДРІДУНАДУ, 2010. 337 с.

затора, що став інструментом поділу українського суспільства, проголошували культурним надбанням України: «Українсько-російська двомовність, є важливим надбанням українського народу, потужним чинником консолідації багатонаціонального українського суспільства»¹³. Водночас у цей період відбувалися і спроби розхитати ситуацію на Заході України, де українська мова мала найміцніші позиції. Західний мовний простір намагалися подрібнити на мікромови, чим спонукати носіїв діалектів боротися за «свої права», а отже, ставити під сумнів статус і соціальну роль української мови. Про це свідчать, наприклад, зареєстровані у Верховній Раді України проєкт закону про внесення доповнення до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» (щодо русинської мови) №7185 від 30.09.2010, проєкт закону про внесення зміни до статті 7 Закону України «Про засади державної мовної політики» щодо доповнення переліку регіональних мов або мов меншин України гуцульською мовою №11112 від 28.08.2012, проєкт закону про внесення зміни до статті 7 Закону України «Про засади державної мовної політики» щодо доповнення переліку регіональних мов або мов меншин України лемківською мовою № 11139 від 03.09.2012 та ін.

Українсько-російська двомовність, яку намагалися представити як «важливе надбання» України, була сформована тут за кілька століть у складі Російської імперії та мало не століття у складі Радянського Со-

¹³ Про мови в Україні: проєкт закону від 07.09.2010 №1015-3 (втратив чинність). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=38474 (останнє звернення: 20.10.2019).

юзу. У межах обох держав українські землі зазнавали потужної цілеспрямованої мовної асиміляції, але тактика й засоби її різнилися. Дорадянський час позначений зовнішнім тиском на українську мову, численними прямими її заборонами (найвідомішими стали Валуєвський циркуляр 1863 р. і Емський указ 1876 р., однак вони не єдині, XVIII і XIX ст. були багатими на заборони українського книгодрукування й вилучення книг українською, на закриття українських шкіл, заборони українських театральних вистав і навіть церковних проповідей тощо). У радянський період вдалися до деформації самої системи української мови, гвалтовно замінюючи питомі українські одиниці й моделі російськими або близькими до російських. Ю. Шевельов щодо цього писав: «Урядове втручання... у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати українську мову прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих “клясичних” метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й ортоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт

між українською і російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові»¹⁴.

Хоча Україна здобула незалежність, вона так і не позбулася впливу Росії, а асимілятивні механізми, запущені в попередній період, продовжують діяти вже на рівні самоасиміляції. Словник української мови все ще рясніє кальками з російської, у підсвідомості мовців міцно засів стереотип про вищий економічний і соціальний статус російської мови порівняно з українською (про її більшу престижність, перспективність, урбаністичність), а мовна політика держави досі була, як характеризував її Ю. Шевчук, «декоративною»¹⁵. Важко не погодитися з тим, що «домінування мов колонізаторів над мовами титульних націй таїть... небезпеки: перша – під назвою «незавершена незалежність», без повного процесу деколонізації, внаслідок чого у ближчій чи дальшій перспективі можливе повернення... України до попереднього колоніального стану. Друга – сепаратистські настрої, що підігріваються з постколоніальних центрів, які можуть призвести до відторгнення частини країни та входження її до колишньої метрополії»¹⁶. Російська мова і справді була й залишається одним

¹⁴ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого сторіччя (1900–1941). Стан і статус. Чернівці: Рута, 1998. С. 173.

¹⁵ Шевчук Ю. Коли мова має значення. Тиждень.ua. 5 черв. 2012. URL: <https://tyzhden.ua/Society/51716> (останнє звернення: 20.10.2019).

¹⁶ Онуфрив М. Мовний лікбез для «непанялівих». Українська правда. 14 вер. 2012. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2012/09/14/6972760/> (останнє звернення: 20.10.2019).

із потужних каналів присутності Росії на території України, яким вона успішно користується для ведення пропаганди. Своє застереження щодо «незавершеної незалежності» канадська журналістка висловила у 2012 р., всього лише за кілька років до кримського «референдуму» та початку російської військової агресії на Сході України. Фактично, саме широка присутність російської мови в інформаційному просторі України дала змогу Росії вести активну політичну пропаганду, загострюючи сепаратистські настрої й уможливаючи вторгнення на українську територію.

У 2014 р. соціологічна група «Рейтинг» провела опитування з метою з'ясувати зв'язок між ставленням українців до проголошення незалежності України та до визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом проти українського народу з тим, якою мовою вони спілкуються – українською чи російською. Для цього інтерв'юери звертали увагу на мову, якою відповідали респонденти. Результати засвідчили, що серед російськомовних опитаних підтримували проголошення незалежності значно менше 50%, а більше половини не вважали Голодомор геноцидом¹⁷. У 2015 р. Київський міжнародний інститут соціології дослідив, які верстви населення України найсприйнятливіші до російської пропаганди. Для цього ввели поняття індексу результативності російської пропаганди (РРП), у якому був відображений ступінь згоди опитаного з кількома основними тезами: 1) Майдан був організований американцями і націоналісти, які, захопивши владу, ста-

¹⁷ Оснач С. Мова та національна безпека – зв'язок очевидний. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27077350.html> (останнє звернення: 20.10.2019).

новлять загрозу для українського російськомовного населення; 2) Крим і Схід України були в небезпеці; 3) Росія захистила Крим, анексувавши його, а Схід України повстав, бажаючи незалежності й гарантій безпеки; 4) націоналісти, влада яких нелегітимна, ведуть війну з власним народом. Опитування провели на всій території України, крім Криму. Середній індекс РРП становив 26, для українськомовних – 15, для російськомовних – 38. На основі цих даних зроблений логічний висновок, що російськомовне населення України у 2,5 рази сприйнятливіше до впливу російської пропаганди, ніж українськомовне¹⁸. Показово, що опитування провели, коли на Сході держави відбувалися бойові дії. За таких умов патріотизм суспільства зазвичай має сягати найвищого рівня, це передумова максимальної мобілізації і плацдарм для протистояння подальшим актам агресії. Та його результати виявили розмиття національної ідентичності чималої частини українців.

Національна мова – важливий вимір національної безпеки держави, один з найфективніших чинників об'єднання суспільства. Якщо це ігнорувати й надалі консервувати умови для поширення мови колишнього колонізатора, то Україна ризикує розвиватися не як незалежна, а як постколоніальна держава¹⁹. Сьогоднішня ситуація навколо української мови небезпечна в багатьох аспектах: для мовної системи, бо вона й далі зазнає деструктивних впливів російської мови; для носіїв мови, які, втрачаючи свій самобутній лінгвістичний код, виявляються нездатними збе-

¹⁸ Там само.

¹⁹ Масенко Л. (У)мовна (У)країна. Київ : Темпора, 2008. С. 87.

регти свої національну ідентичність; для держави, громадяни якої стають значно сприйнятливішими до інформаційної пропаганди з боку держави-аг्रेसора, що знижує здатність суспільства до мобілізації перед зовнішньою загрозою, а отже, загрожує її суверенітету.

СУЧАСНА ЕТНОМОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ

Для соціолінгвістичних студій центральним є поняття мовної ситуації, яку досліджують у тісному зв'язку з етнічним складом населення. Її визначають як «ситуацію взаємодії різних мов чи різних форм існування однієї мови в певній державі чи регіоні з огляду на їхню функціональну специфіку й ареал поширення в певний момент історичного розвитку»²⁰ або ж «притаманний суспільству спосіб задоволення комунікативних потреб за допомогою однієї або кількох мов»²¹. Мовну ситуацію характеризує низка ознак: кількість мов, які функціонують на певній території, ступінь їх спорідненості, розподіл за сферами функціонування, форми існування, соціальний і державний статус, кількість і демографічні ознаки носіїв, комунікативна потужність та ін. Залежно від особливостей мовні ситуації поділяють на моно- й мультилінгвальні (одномовні й багатомовні), збалансовані й дисгармонійні, гомогенні й гетерогенні (залежно від рівня спорідненості мов, які функціону-

²⁰ Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2011. С. 449.

²¹ Брицин В. М. Мовна ситуація. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія, 2000. С. 332.

ють), ендоглосні й екзоглосні (залужно від домінування місцевої чи «імпортованої» мови) тощо.

Дослідники здебільшого характеризують українську мовну ситуацію як білінгвальну, оскільки на території України «конкурують» (за О. Рудою²²) дві комунікативно й демографічно потужні мови, українська й російська, а також різні форми координованого та змішаного українсько-російського білінгвізму²³. Крім того, соціолінгвісти відзначають її територіальну неоднорідність, що обґрунтовано розцінюють як тривожний симптом²⁴.

Реальну картину мовної ситуації в Україні можна побачити тільки завдяки соціологічним і соціолінгвістичним дослідженням. Однак перші не передбачають лінгвістичних засад її аналізу, а тому не можуть давати якісної оцінки реального стану мови, другі в Україні ще тільки набирають обертів. Але вже сьогодні між ними відчутні розбіжності. Хоча соціологи настійливо заявляють про масовий характер двомовності в Україні, лінгвісти цієї думки не поділяють. Так, дослідивши мовну поведінку киян, С. Соколова, дійшла висновку, що серед тих, хто під час опитування заявив про вільне володіння українською й російською мовами (72,34%), менше половини почувають

²² Руда О. Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі / НАН України. Інститут української мови. Київ, 2012. 232 с.

²³ Масенко Л. Суржик: між мовою і язиком. Вид. 2-е, зі змінами і доповненнями. Київ: ВД «Кієво-Могилянська академія», 2019. 229 с.

²⁴ Данилевська О. М. Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси. Київ: ВД «Кієво-Могилянська академія», 2019. 364 с.

себе однаково впевнено, спілкуючись обома, решта ж віддають перевагу одній із них²⁵, що свідчить про дисгармонійний білінгвізм і навіть дає підстави для тверджень про диглосію.

Разом із тим соціологічні дані необхідні для соціолінгвістичних студій. Найбільше інформації про національний і мовний розподіл населення дають загальнодержавні переписи, під час яких респондентам ставлять питання про їхню національність, рідну мову та володіння іншими мовами. За роки незалежності в Україні був проведений єдиний загальнодержавний перепис населення – у 2001 р. Другий мав відбутися в 2011 р., але вже кілька разів його переносили і тепер планують на 2020 р. Очевидно, що дані 18-річної давнини не можуть бути придатними для характеристики сучасної етномовної ситуації в Україні, та вони важливі для з'ясування основних тенденцій її динаміки від початку ХХІ ст.

За даними Всеукраїнського перепису 2001 р. загальна кількість населення України становила 48 мільйонів 457 тисяч осіб²⁶. Найчисельнішими національностями, що проживають в Україні, є українці (77,8%), росіяни (17,3), білоруси (0,6%), молдавани (0,5%), кримські татари (0,5%), болгари (0,4%), угорці (0,3%), румуни (0,3%), поляки (0,3%), євреї (0,2%), вірмени (0,2%), греки (0,2%), татари (0,2%), цигани (0,1%), азербайджанці (0,1%), грузини (0,1%), німці (0,1%), га-

²⁵ Соколова С. О. Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування). Українська мова. 2013. №2. С.45

²⁶ Всеукраїнський перепис населення '2001. Державний комітет статистики України. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/> (останнє звернення: 21.10.2019).

гаузи (0,1%) та ін. Розподіл даних за областями дає змогу простежити, у яких із них кількість представників певної національної меншини перевищує 10% населення. Ідеться перш за все про росіян у Автономній Республіці Крим (58,3%, українців – 24,3%), у Дніпропетровській (17,6%, українців – 79,3%), Донецькій (38,2%, українців – 56,9%), Запорізькій (24,7%, українців – 70,8%), Луганській (39%, українців – 58%), Миколаївській (14,1%, українців 81,9%), Одеській (20,7%, українців – 62,8%), Харківській (25,6%, українців – 70,7%), Херсонській (14,1%, українців – 82,0%) областях, а також у містах Київ (13,1%, українців – 82,2%) і Севастополь (71,6%, українців – 22,4%). Крім того, це кримські татари в Автономній Республіці Крим (12,0%), угорці в Закарпатській області (12,1%) та румуни в Чернівецькій (12,5%).

Порівняння даних перепису 2001 та 1989 рр. дало змогу встановити динаміку етнічного складу населення України за перше десятиліття після проголошення незалежності. За цей час питома вага українців в Україні зросла на 5,1%, а кількість росіян зменшилася на 26,6%. Як відзначає К. Галушко, «від'ємна демографічна динаміка росіян була різною для різних регіонів країни: Захід – близько 48%, Центр – понад 37%, Південь – 23,5%, Схід – 23%. Єдиним регіоном, де був зафіксований приріст російського населення, стало м. Севастополь – трохи більше 30 тисяч»²⁷. Причиною цього він назвав не стільки характерну

²⁷ Галушко К. Ю. Росіяни в Україні. Енциклопедія історії України / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Т.10. Кн.1. Київ: В-во «Наукова думка», 2013. URL: http://history.org.ua/?termin=Rosiiany_Ukraini (останнє звернення: 09.12.2019).

для багатьох етнічних груп демографічну кризу або еміграцію, скільки зміну частиною росіян, які проживали в Україні, національної ідентичності: тепер вони частіше брали за її основу громадянство, рідше – етнічне походження. «У 2004 р. 34,5% росіян сприймали себе передовсім як громадяни України, у 2005 – 40,3%, у 2006 – 42,9%. Таку тенденцію стимулює до певної міри факт трансформації росіян із домінуючої за політичною і соціальною вагою за радянських часів етнічної спільноти в російську етнонаціональну меншину в незалежній Україні, тобто зміна їхнього етносоціального статусу»²⁸.

Отже, найбільшою і численною національною меншиною на території України є росіяни. Для об'єктивного розуміння особливостей етномовної ситуації та вироблення адекватної мовної політики важливим є з'ясування причин, що зумовили формування такого етнічного співвідношення українців і росіян в Україні.

Кількість росіян (вихідців із Московії) на території сучасної України до другої половини XVII ст. була невеликою, тут проживали окремі представники російського духовенства й купецтва. Уже наприкінці XVI – на початку XVII ст. частка їх на Лівобережжі почала збільшуватися, переважно за рахунок посилення військової присутності московитів на Слобожанщині та створення «городків» з залогами. Після Переяславської угоди 1654 р. військових залоги почало більшати (вони знаходилися в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Прилуках, Полтаві тощо), а після подій 1708–1709 рр., коли гетьман Мазе-

²⁸ Там само.

па виступив проти Петра I, на території Лівобережної України постійно перебували численні російські війська. У Північному Причорномор'ї частка росіян зростала за рахунок того, що російські поміщики-колонізатори заселяли території переселеними кріпаками.

На Правобережжі частка росіян у етнічному складі населення лишалася незначною до XIX – початку XX ст. Однак невдалі польські повстання 1830–1831 і 1863–1864 рр. призвели до появи тут російських військових, чиновників, меншою мірою поміщиків. Тож до кінця XIX ст. збільшення кількості росіян на території сучасної України відбувалося за рахунок військових та чиновників адміністративно-судової системи, поміщиків та переселених ними кріпаків, купців і дрібних торговців.

З кінця XIX ст., коли на Сході України почали виникати потужні центри важкої промисловості, посилювався приплив російських робітників. У 1897 р. росіяни становили 6% робітників великої промисловості Катеринославської губернії. За переписом 1897 р., росіяни (їх проживало на сучасних українських землях 3,8 мільйони за загальної кількості населення 27,8 мільйонів) переважно мешкали в містах (33,7% міського населення українських губерній, українці – 32,5%), серед сільського населення вони становили лише 6,7%. Ця тенденція зберігалася і в першій половині XX ст.: росіяни мігрували переважно до українських адміністративних та індустріальних центрів, випереджаючи за обсягом переселення в міста самих українців. У результаті за даними 1926 р. вони становили 25% міського населення України, у 1959 р. – 29%. «Загалом протягом радянської доби кількість росіян

в Україні постійно збільшувалася: у 1926 – 2 млн 667 тис., у 1959 – 7 млн 98 тис., у 1970 – 9 млн 126 тис., у 1979 – 10 млн 471 тис., у 1989 – 11 млн 355 тис.»²⁹.

Разом із тим відбувалися депортації корінного українського населення³⁰. У 1930-х рр. з українських територій депортували десятки тисяч так званих «куркулів» у віддалені райони РФРСР. За 1939–1940 рр. тільки з Західної України вивезли за різними оцінками від 10 до 20% населення (переважно поляків та українців) у Сибір, Поволжя, Казахстан тощо. У 1947 р. у ході операції «Захід», метою якої було нейтралізувати український визвольний рух, майже 80 тисяч осіб були депортовані з Західної України в Сибір та Казахстан як «націоналісти». Загалом протягом 1939–1953 рр. Західна Україна пережила чотири хвилі депортацій, за які звідти були депортовані близько 180 тисяч осіб³¹.

Встановити точну кількість українців, депортованих і вбитих за період сталінського терору, неможливо. Однак навіть за поодинокими фактами зрозуміло, що репресивна політика радянського режиму значно впли-

²⁹ Галушко К. Ю. Росіяни в Україні. Енциклопедія історії України / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Т.10. Кн.1. Київ: В-во «Наукова думка», 2013. URL: http://history.org.ua/?termin=Rosiiany_Ukraini (останнє звернення: 09.12.2019).

³⁰ Бажан О. Г. Депортації в ретроспективі української історії. Енциклопедія історії України: Т.2: Г-Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с.

³¹ Лучаківська І. Л. Радянські депортаційно-переселенські акції 1939–1941 рр. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2011. Вип. 2. С. 62–65.

нула на співвідношення українців і росіян на території України: питому вагу українців штучно зменшили за рахунок заохочення переселення в міста УРСР росіян та насильницького переселення корінних українців як небезпечних націоналістів у віддалені райони РФРСР.

Отримати докладну інформацію про сьогоднішній національний склад населення України і про зміни в його структурі дасть змогу тільки проведення чергового Всеукраїнського перепису. Однак це не означає, що доти ніхто не намагатиметься з'ясувати, що ж відбувається з українським етновним ландшафтом. Серед подібних масштабних проєктів – масове опитування, проведене провідними українськими соціологічними центрами (Київським міжнародним інститутом соціології, соціологічною групою «Рейтинг», Центром соціальних і маркетингових досліджень «СОЦІС» та Центром імені Разумкова), у якому взяло участь 14 тисяч респондентів по всій Україні (крім Криму й окупованих територій Донецької та Луганської областей). Ідентифікували свою національність як «українець/українка» 90,6% опитаних. Найвищий цей відсоток виявився серед респондентів вікової групи 18–24 р. (94,4%), найнижчим – 56+ (87,5%). Росіянами назвали себе 6,3% опитаних, при цьому у віковій групі 18–24 років цей відсоток виявився значно нижчим (2,8%), а у віковій групі 56+ – вищим (9,1%)³². Це дало підстави констатувати суттєве зростання кількості людей, що задекларували свою українську національність.

³² Чех М., Гринів І. Національне питання: Україна як Європа. ZN.ua. 17 черв. 2017. URL: https://dt.ua/internal/nacionalne-pitannya-ukrayina-yak-yevropa-245832_.html (останнє звернення: 26.10.2019).

Як зауважили М. Чех та І. Гринів, на національну структуру населення держави значно вплинули анексія Криму та окупація частини Донбасу, де частка росіян у складі населення була високою. Але не тільки, оскільки, крім росіян, на окупованих територіях залишилося й багато українців. Якщо зменшення частки росіян у складі населення України в останнє десятиліття ХХ ст. було пов'язане з проголошенням незалежності, через що частина етнічних росіян ідентифікували себе з українською нацією, то тепер цей процес активізує війна. Як показали результати дослідження, найінтенсивніше він відбувається в Харківській області: тут кількість осіб, які ідентифікують себе як росіян, зменшилася на 46%³³.

Подібні результати показало і всеукраїнське дослідження «Українське суспільство та європейські цінності», проведене інститутом Горшеніна та Представництвом Фонду імені Фрідріха Еберта навесні 2017 р.: 92,6% респондентів вважають себе українцями, 5,5% – росіянами³⁴.

Характеризуючи етномовну ситуацію в Україні, важливо відзначити, що, крім росіян, тут проживають і представники інших народів. Питання про їх кількість також неодноразово ставало предметом політичних маніпуляцій: говорили про 130–140 народів, часом навіть ототожнюючи їх із поняттям «національна меншина». До них зараховували корейців,

³³ Там само.

³⁴ Українське суспільство та європейські цінності: звіт за результатами соціологічного дослідження. Київ, 2017. С. 7. URL: http://fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/JEvropeiski_cinnosti_tables_and_diagrams_MR_.pdf (останнє звернення: 27.10.2019).

узбеків, мордвинів, казахів, латишів, таджиків, башкирів, туркменів та ін. – загалом близько сорока етнічних груп чисельністю від тисячі до десяти тисяч осіб, переважно робочих мігрантів, які розпорошені по містах України. «Ще до «міфічних народів», за застарілим переписом 2001 року, належать до 80 одиниць, ті, які за чисельністю налічують від однієї-трьох до кількох десятків осіб. Серед них: алеути – 6 осіб, юкагири – 12, євреї середньоазіатські – 13, ітельмени – 18, тофалари – 18, долгани – 26, одиничні представники півночі Росії: енці, нганасани, мансі, тувинці та ін. Отож бачимо, що понад 120 одиниць із перепису – мігранти або поодинокі представники різних національностей»³⁵. Проблема з визначенням кількості «народів», які проживають у державі, пов'язана з тим, що для цього немає чітко сформульованих критеріїв, як і для визначення «національної меншини».

Найчіткіше формулювання поняття «національна меншина» подане в Рекомендаціях Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про захист прав національних меншин» (1995). Серед основних критеріїв її визначення були названі такі³⁶:

- її представники є громадянами держави й проживають на її території;
- мають тривкий і неперервний із нею зв'язок;

³⁵ Борисенко В. Маніпуляції і реальність: скільки насправді національних меншин в Україні. Україна молода. 14.01.2019. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3407/180/129503> (останнє звернення: 20.10.2019).

³⁶ Халавка Т. Визначення дефініції «національна меншина» як об'єкт державної етнонаціональної політики. Теорія та практика державного управління. Харків: Хар. РІДУ, 2013. Вип. 4(43). С. 104–111.

- мають виразні етнічні, культурні, релігійні й мовні особливості;
- є досить чисельними, хоча й меншими порівняно з рештою населення держави;
- прагнуть зберігати свою культурну, релігійну й мовну своєрідність.

У 2018 р. міжнародні експерти ОБСЄ відзначили, що держави мають самі визначати кількість національних меншин, які проживають на їхній території. Те, що в законодавстві України спроби сформулювати визначення «національної меншини» відсутні, і відкриває можливості для маніпуляцій. Політичний популізм, намагаючись створити враження, що Україна настільки мультинаціональна й мультилінгвальна, що в ній фактично недоречно говорити про єдину націю та єдність на основі єдиної національної мови, до «національних меншин» зараховує всі 134 етноси, представники яких опинилися на території України під час перепису 2001 р. Однак очевидно, що більшість з них – малочисельні групи, представлені переважно мігрантами. «Якщо підійти з науковим підходом і аналізом етнічної карти України за такими параметрами, як компактність, давність проживання, самосвідомість і здатність до самовідтворення, то до національних меншин в Україні можна віднести: молдован (0,5%), росіян (17,3%), румун (0,3%), болгар (0,4%), угорців (0,3%). Болгари, звісно, більше тяжіють до етнічної групи, ніж до меншини, але мають досить високу самосвідомість та компактність поселень»³⁷.

³⁷ Борисенко В. Маніпуляції і реальність: скільки насправді національних меншин в Україні. Україна молода. 14.01.2019. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3407/180/129503> (останнє

Іноді до національних меншин в Україні зараховують ще білорусів (0,6%), поляків (0,3%), євреїв (0,2%), вірмен (0,2%), греків (0,2%), татар (0,2%), азербайджанців (0,1%), німців (0,1%), гагаузів (0,1%). Через нечисельність, досить високий ступінь зросійщення й втрати рідної мови та дисперсність проживання більшості з них їх часто називають не національними меншинами, а етнічними групами (це частина певного етносу, що з певних причин, зокрема через депортації, вирівнювання кордонів, переселення, міграцію, відірвана від нього і мешкає в іншому етнічному середовищі, зберігаючи певною мірою етнокультурні особливості). Підтверджують такий підхід даними етнографічних досліджень: «Білоруси живуть переважно у промислових районах Донбасу, майже повністю зросійщені, більшість із них мігранти другої половини ХХ століття, серед них чимало українців з Гомельщини, яких помилково віднесли до білорусів через територію походження. Азербайджанці переважною більшістю трудові мігранти 1980-х років ХХ століття. Греки діляться на декілька мовних груп, частина з них урюки — нащадки давніх пастуших племен Туреччини. Вони також повністю втратили мову, зросійщені, самосвідомість розмита. Гагаузи не лише кількісно маленька група, а й мають свою автономію у Молдові»³⁸. Складніша ситуація з поляками, і не тільки через вирівнювання кордону й переселення поляків і українців, а й через наявну сьогодні можливість отримати карту поляка, у зв'язку із чим не тільки ті, хто

звернення: 20.10.2019).

³⁸ Там само.

має польське походження, а й етнічні українці шукають у себе «польське» коріння.

У 2019 р. в Україні необхідність розмежування понять «національна меншина» й «етнічна група» постає особливо гостро. Ухваливши мовний закон, предметом правового регулювання якого стала державна мова, Україна взяла на себе зобов'язання прийняти закон про права національних меншин і корінних народів, у якому будуть захищені їхні мовні права. Про це восени 2019 р. Україні вже нагадувала голова моніторингової місії ООН з прав людини. У зв'язку з цим потрібно зважено підійти до критеріїв визначення національної меншини, оскільки це не просто декларування статусу, а й обов'язок держави цей статус забезпечувати. Варто враховувати й світовий досвід. Згідно з переписом 2010 р., у Російській Федерації проживало майже 2 млн українців, у Канаді за даними 2011 р. – 1,25 млн осіб, у США за переписом 2006 р. – майже мільйон, але в усіх цих країнах попри чисельність, відносно компактність проживання і збереження власних культурних традицій українці є етнічними групами, а не національними меншинами.

З'ясувати мовну ситуацію в Україні також непросто. Пов'язано це, з одного боку, з українсько-російським білінгвізмом і суржиком, з іншого – з асиметричністю національного і мовного самовизначення українців.

За даними Всеукраїнського перепису 2001 р., українську мову вважають рідною 67,5% населення України (це на 2,8% більше, ніж у 1989 р.), російську – 29,6% (це на 3,2% менше порівняно з 1989 р.), частка інших мов, які були названі рідною, становила 2,9%. Показо-

во, що не всі декларували рідною свою національну мову. Тільки 85,2% українців назвали рідною українську, 14,8% – російську. Серед росіян 95,9% назвали рідною російську, 3,9% – українську. Представники інших національностей переважно називали рідною мову своєї національності (молдавани, кримські татари, угорці, румуни, гагаузи), але був значний відсоток і тих, хто вважав рідною іншу мову, переважно – російську (30,3% болгар, 83% євреїв, 43,2% вірмен, 88,5% греків, 58,7% татар, 37,6% азербайджанців, 54,4% грузинів, 64,7% німців), а 71,0% поляків – українську. Отже, на час перепису російську мову вважали рідною не тільки етнічні росіяни, а й значна частина представників інших національних меншин та представників титульної нації України.

У контексті соціолінгвістичних студій інтерпретація відповідей респондентів на питання про «рідну мову» досить неоднозначна. Саме поняття рідної мови суб'єктивне, про що говорили і лінгвісти, і соціологи, і, зрештою, політики та правники. Для України з 2010 р. проблема рідної мови набула особливої ваги, оскільки це поняття увійшло у правове поле держави. У висновку Венеціанської комісії на проєкт закону «Про мови в Україні» (2010) було зазначено: залишається незрозумілим «що означає поняття «рідна мова». Поняття швидше неоднозначне і... зрозуміло, що особи, які брали участь в переписі [2001 р. – Ю. М.], мали на увазі мову, якою я вільно думаю і говорю (34%), мову національності, до якою належу (32%), мову, якою говорять мої батьки (24%), або мову, якою

я найчастіше користуюся (8%)»³⁹. Подібну термінологічну невизначеність комісія назвала неприпустимою для тексту закону. У відповідь на це зауваження вже в наступному законопроекті, який і був прийнятий у 2012 р., з'явилося визначення: рідна мова – перша мова, якою особа оволоділа в ранньому дитинстві⁴⁰.

Однак соціологічне дослідження, проведене у 2012 р. В. Куликом з метою виявити критерії національного та рідномовного самовизначення мешканців України, показало, що така дефініція однобока й доволі далека від сутності поняття. Воно засвідчило, що українці розуміють під рідною мовою перш за все мову батьків, мову нації, до якої належать, мову країни, у якій проживають, мову, якою думають, мову, якою говорять у повсякденні, мову, яку знають найкраще, мову, яку найбільше люблять або мову, яку вивчили першою. Опитані вкладають у це поняття різний зміст, і те, яку мову засвоїв першою у дитинстві, не входить навіть до першої трійки критеріїв. На думку В. Кулика, визначальну роль у відповідях на питання відіграла «біологічність», успадковані від батьків національні ознаки, що говорить про зовнішню заданість рідної мови. Однак він відзначив і певну роль «поклику душі», коли людина відповідала на питання про рідну мову, керуючись емоціями й

³⁹ Opinion on the Draft Law on Languages in Ukraine. Adopted by the Venice Commission at its 86th Plenary Session (Venice, 25-26 March 2011). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)047-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)047-e) (останнє звернення: 22.10.2019).

⁴⁰ Про засади державної мовної політики: Закон України від 03.07.2012 № 5026-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/5029-17> (визнаний неконституційним у 2018 р.).

суб'єктивною оцінкою в координатах правильності, справедливості й моральності вибору (рідна мова – «мова, яку найбільше люблять»)⁴¹.

Тож поняття рідної мови не збігається з мовою повсякденного спілкування чи мовою, якою найкраще володіє респондент. Воно багатозначне, а отже, дає тільки загальне уявлення про реальну мовну ситуацію в державі. Однак кращої альтернативи для соціолінгвістичних досліджень знайти поки не вдалося, як і нав'язати всім респондентам однакові критерії для визначення цього поняття. Тому питання про рідну мову залишається одним із базових у дослідженнях мовної ситуації.

З'ясувати, як змінилося мовне самовизначення українців після 2001 р., дають змогу дані проведених масових регіональних і загальнодержавних соціологічних опитувань.

За результатами опитування в межах міжнародного проєкту INTAS «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи» (2006–2008 рр.), українську мову назвали рідною 55,5% мешканців України, російську – 32%, українську і російську однаковою мірою – 11,1%, іншу – 1,4%. Л. Масенко зазначила, що такі показники засвідчують сильні наслідки радянських процесів мовно-культурної асиміляції та денационалізації для титульного етносу України. Виразно це підтверджує «той факт, що розбіжність між мовною та етнічною ідентифікацією

⁴¹ Кулик В. Поняття «національності» та «рідної мови» в пострадянській Україні. Наукове товариство ім. Шевченка. 23 лют. 2013. URL: http://shevchenko.org/past_event/10-11/ (останнє звернення: 20.10.2019).

властива переважно українцям і представникам інших, не українського й не російського етносів»⁴². Дослідниця припустила, що зменшення відсотка тих, хто назвав рідною українську, порівняно з переписом 2001 р., пов'язане із можливістю декларувати подвійну мовну ідентичність. Крім того, вона відзначила зростання кількості тих, хто називає рідною російську, та незначний відсоток респондентів, для яких рідною є інша, не українська або російська, мова. Усе це дало підстави твердити, що процеси русифікації в Україні тривають і в роки незалежності⁴³.

Динаміку мовної ситуації в Україні протягом 1994–2007 рр. на основі даних численних загальнонаціональних соціологічних досліджень простежив О. Вишняк. Його узагальнення щодо мовних практик мешканців України були досить невтішними. Дослідник спостеріг, що протягом покоління серед українців на 5,2% зменшилася частка тих, хто розмовляє в родині виключно українською мовою, та на 4,9% – тих, хто розмовляє виключно чи переважно українською. За зміну поколінь на 2,4% зросла частка осіб, які розмовляють змішаною мовою (суржигом), на 1,5% – тих, хто розмовляє виключно російською, і на 4,6% – тих, хто розмовляє переважно російською⁴⁴. Отже,

⁴² Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 104.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). Київ: Інститут соціології НАН України, 2009. С. 51.

відчутною була тенденція до скорочення частки українськомовних сімей і зростання частки переважно російськомовних та суржикомовних. Найвиразніше вона виявилася на півдні та південному сході (на 7,0%), у Центральній Україні й на північному сході (6,2%). О. Вишняк зазначив, що за роки незалежності розширення українськомовних практик не відбулося, «у сфері внутрішньої мови (якою думають) та мові спілкування в громадській та професійній сферах процеси деукраїнізації йдуть фактично тими самими темпами (ба навіть швидшими), що й у радянський період...»⁴⁵.

Аналізуючи дані соціологічних досліджень до 2014 р., соціологи й соціолінгвісти відзначають, що показники мовної самоідентифікації українців засвідчують вищий рівень її зросійщення порівняно з етнічною, «що підтверджує відоме з соціо- і етнолінгвістичних досліджень спостереження, згідно з яким мовно-культурна асиміляція випереджає етнічну»⁴⁶. Фактично, мовно-культурна асиміляція передре етнічній, оскільки втрата мови як виразної національної ознаки веде до поступового зневиразнення національної ідентичності аж до повної втрати чи зміни.

Дещо змінилася ситуація після Революції Гідності. За результатами опитування в межах проєкту Фонду Фольксваген «Бі- та мультилінгвізм: між інтенсифікацією та розв'язанням конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика і контактні ситуації

⁴⁵ Там само. С. 61.

⁴⁶ Данилевська О. М. Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2019. С. 34.

в пострадянських Україні і Росії» (2017), українську мову назвали рідною 64,1% респондентів, російську – 17,1%, українську та російську однаковою мірою – 17,4%, іншу – 0,8%⁴⁷. На ці цифри вплинула, з одного боку, анексія Криму і частини Луганської і Донецької областей, з іншого – те, що частина опитаних, які раніше визнавали рідною російську, тепер обрали варіант «українська та російська однаковою мірою».

Особливе занепокоєння викликає територіальна, демографічна і комунікативна асиметрія мовної ситуації в Україні: розподіл між українськомовним і російськомовним населенням різниться залежно від віку й рівня освіти, місця проживання й сфери спілкування.

Згідно з даними Інституту соціології, відсоток осіб, які називають себе українцями, а українську мову – рідною і вживають її в повсякденному спілкуванні в сім'ї, зменшується від груп з початковою і неповною середньою до груп з вищою освітою. Частка осіб з початковою і неповною середньою освітою, які називають рідною українську мову, становить 67,9%, з середньою загальною освітою – 60,9%, з середньою спеціальною – 56,5%, з незакінченою вищою – 44,7%, з вищою – до 37,6%⁴⁸. Аналогічно зменшується і відсоток тих, хто українською спілкується в сім'ї: серед осіб з початковою і неповною середньою освітою – 47,1%,

⁴⁷ Масенко Л. Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. Українська мова. 2018. №2. С. 20.

⁴⁸ Данилевська О. М. Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2019. С. 36.

із середньою загальною освітою – 36,4%, із середньою спеціальною – 30,3%, з незакінченою вищою 13,2%, з вищою – 20,4%⁴⁹.

За результатами опитування в межах міжнародного проєкту Фонду Фольксваген (2017), у повсякденні 46,9% опитаних спілкуються тільки українською або в більшості ситуацій українською, 31,8% – тільки російською або в більшості ситуацій російською, 20,8% – рівною мірою українською і російською, іншою – 0,4%⁵⁰. Децю інші дані наводить О. Данилевська, яка зазначає, що відповіді на пропозицію визначити мову буденного спілкування були такими: 40,3% – або тільки російською (25,2%), або в більшості ситуацій російською мовою (15,1%), 35,3% – або тільки українською (22,4%), або в більшості ситуацій українською (12,9%), 20,4% – однаковою мірою українською та російською, 3,1% – суржиком, 0,9% – іншими мовами⁵¹. За даними спільного опитування Київського міжнародного інституту соціології, Соціологічної групи «Рейтинг», Центру соціальних і маркетингових досліджень «СОЦІС» та Центру імені Разумкова (2017) серед 14 тисяч респондентів з усіх регіонів України (крім Криму й окупованих територій Донецької та Луганської областей), 50,5% відповіли, що вдома переважно спілкуються українською, 24% – російською, 24% – однаковою мірою і українською, і російською, 1,3% – іншою (0,2% відмовилися відпові-

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Масенко Л. Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. Українська мова. 2018. №2. С. 20.

⁵¹ Данилевська О. М. Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2019. С. 37.

сти)⁵². Розподіл респондентів за віковими групами показав, що відсоток осіб, які спілкуються в родині українською, зменшується залежно від віку: найвищий він у групі 56+ (52,9%), найнижчий – у групі 18–24 р. (47,6%). Протилежна ситуація з уживанням російської мови: найвищий відсоток у віковій групі 18–24 роки (25,1%), найнижчий – 56+ (22,2%). Це дало підстави зробити висновок, що поряд зі «значним збільшенням декларацій про українську національну ідентичність, не відбулося аналогічних змін у мовній практиці. Люди... консервативні й не схильні до зміни узвичаєної практики. Зате симптоматична ситуація у Києві, де вперше людей, які вдома розмовляють виключно українською мовою, стало більше, ніж тих, хто користується виключно російською мовою»⁵³. Крім того, дослідники неодноразово відзначали, що в неофіційних сферах спілкування російська мова має вищу престижність, ніж українська. За результатами опитування в межах проекту INTAS, 72,3% респондентів вважали російську престижнішою у сфері послуг, майже 69,9% – престижнішою у спілкуванні з незнайомими людьми на вулиці, 69,1% – у сфері бізнесу⁵⁴.

Отже, триває звуження практики родинного спілкування українською, яку поступово витісняє росій-

⁵² Чех М., Гринів І. Національне питання: Україна як Європа. ZN.ua. 17 черв. 2017. URL: https://dt.ua/internal/nacionalne-pitannya-ukrayina-yak-yevropa-245832_.html (останнє звернення: 26.10.2019).

⁵³ Там само.

⁵⁴ Гаудіо С., Тарасенко Б. Актуальні питання та аналіз конкретного прикладу. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 321.

ська мова, збільшуючи за рахунок цього свою демографічну потужність. Найінтенсивніше це відбувалося на Сході, де вживання російської мови за рахунок витіснення української в трьох поколіннях зростало щопокоління на понад 10% (50,7%, 61,4%, 73,5%). На другому місці Південь (відповідно 56,1% у старшому поколінні, 58,0% – у середньому, 64,4% – у молодшому). Повільніше цей процес відбувається на Півночі (20,2%, 19,3%, 26,9%), а в Центрі відзначена повільна зворотня динаміка – до зменшення частки російської мови⁵⁵.

Ці дані засвідчують територіальну деформованість мовної ситуації в Україні, підтверджену і соціологічними опитуваннями 2006–2010 рр.: на Заході українську називали рідною 91,6% опитаних, у Центрі – 80,8%, на Півночі – 67,5%, на Сході – 25,8%, на Півдні – 29,5%⁵⁶.

Нерівномірним є розподіл українськомовного й російськомовного населення в селі й у місті. Дослідження показали, що найчастіше використовують українську в родинному спілкуванні мешканці сільської місцевості: у середньому по Україні 84,3% мешканців сіл вважають її рідною, 68,1% спілкуються нею в родині. У невеликих містах це співвідношення становить 55,6% і 30,6%, у великих – 39,5% і 14,9%. Ситу-

⁵⁵ Данилевська О. М. Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2019. С. 38.

⁵⁶ Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ: ВД «Киево-Могилянська академія», 2008. С. 104.

ативними білінгами назвали себе 18,9% опитаних у селі, 30,1% – у невеликому місті, 24,4% – у великому місті⁵⁷.

У межах проєкту INTAS виявили також, що в Україні 9,7% населених пунктів належать до таких, де більшість населення говорить суржиком (найбільше на Півночі (15,1%) і в Центрі (11,6%), найменше – на Заході, 4,5%)⁵⁸. Ствердну відповідь щодо вживання суржику у власному мовленні дали 3,1% опитаних. Найвищий цей відсоток на Півночі України (4,3%) і в Центрі (3,7%), найнижчий – на Заході (1,6%) і на Півдні (2,3%)⁵⁹. Це опитування спиралося на самооцінку респондентами свого мовлення. Київський міжнародний інститут соціології проводив опитування, де якість мовлення респондентів оцінювали інтерв'юери. За його даними, частка суржикомовного населення України в 1996–1999 рр. становила 18,2%, а впродовж 2000–2003 рр. зменшилася до 14,7%⁶⁰. Така розбіжність у результатах свідчить про низький со-

⁵⁷ Данилевська О. М. Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2019. С. 38.

⁵⁸ Гаудіо С., Тарасенко Б. Актуальні питання та аналіз конкретного прикладу. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ: ВД «Киево-Могилянська академія», 2008. С. 319.

⁵⁹ Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ: ВД «Киево-Могилянська академія», 2008. С. 106.

⁶⁰ Хмелько В. Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності. Наукові записки. Національний університет «Киево-Могилянська академія». Т. 32: Соціологічні науки. Київ, 2004. С. 10.

ціальний престиж суржику, про те, що респонденти можуть намагатися приховувати факт, що говорять суржиком, як і про тенденцію до вживання літературної розмовної мови⁶¹.

Територіальна, комунікативна і демографічна асиметрія мовної ситуації в Україні дає підстави іноді вважати її основною рисою не українсько-російський білінгвізм, а диглосію на підставі того, що вибір української чи російської мови спирається на оцінку за шкалою «низький – високий», тобто на уявлення про більший або менший престиж мови, і що між цими мовами існує функційний розподіл. Термін «диглосія» позначає ситуацію, «у якій представники певної спільноти за певних обставин звертаються до мовної форми звичнішої і більш побутової порівняно з іншою, більш ученою і вишуканою»⁶². Як зауважує Я. Радевич-Винницький, «за таким тлумаченням, в Україні не було двомовності – існувала тільки диглосія, бо російська мова була не тільки «ученішою», а й «державнішою», «офіційнішою», «прогресивнішою», одне слово, престижнішою»⁶³. В умовах України, на його думку, «головною» зі співвикористовуваних мов (української і російської) є українська, коли

⁶¹ Гаудіо С., Тарасенко Б. Актуальні питання та аналіз конкретного прикладу. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 321.

⁶² Мартине А. Основы общей лингвистики. Новое в лингвистике. Вып. III. Москва: Издательство иностранной литературы, 1963. С. 502–503.

⁶³ Радевич-Винницький Я. Білінгвізм і диглосія в українській мовній ситуації. Науковий вісник Чернівецького університету. 2009. Вип. 475–477. Слов'янська філологія. С. 242.

йдеться про розмовний і художній субкоди, але у випадку науково-технічного стилю головним лишається субкод російської мови. Подібна ситуація залишається в спорті, на виробництві, у туризмі⁶⁴. Це справді дає підстави кваліфікувати мовну ситуацію в Україні як частковий диглосний білінгвізм (який характеризує домінування однієї з мов у окремих ситуаціях спілкування), на відміну від повного диглосного білінгвізму, за якого відбувається повне витіснення однієї з мов у певних ситуаціях спілкування, чи недиглосного білінгвізму, коли обидві мови виконують однакові функції⁶⁵.

Цікаві дані соціологічних досліджень, метою яких було з'ясувати ставлення до української і російської мов у суспільстві, оцінку населенням реальної мовної ситуації й шляхів вирішення наявних проблем. Так, за даними проекту INTAS, на питання про те, чи престижно сьогодні говорити українською, ствердно відповіли 87,9% респондентів на Заході, 78,1% – у Центрі, 76,0% – на Півночі, 56,3% – на Сході, 64,2% – на Півдні. На аналогічне питання щодо російської мови ствердну відповідь на Заході дали 43,1% респондентів, у Центрі – 58,3%, на Півночі – 71,7%, на Сході – 74,5% і на Півдні – 65,4%⁶⁶. Опитування в межах проєкту Фон-

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Бурда Т. М. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2002.

⁶⁶ Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ: ВД «Києво-Моги-

ду Фольксваген засвідчило, що «соціум недостатньо усвідомлює загрози для української мови, пов'язані зі специфікою білінгвального стану країни»⁶⁷. На питання про відносини між українською та російською мовами 55,2% обрали варіант «мирно співіснують», 25,0% – «частково конкурують», 8,2% – «протистоять одна одній». Погодилися з тим, що в Україні існує мовний конфлікт, 20,7% опитаних, не погодилися – 47,9%, не змогли відповісти – 23,3%. Поширення на території України двох мов, української та російської, вважають загрозою для цілісності держави 32,1% опитаних, негативно відповіли 52,4%, 15,5% не змогли відповісти⁶⁸.

Опитування Київського міжнародного інституту соціології, соціологічної групи «Рейтинг», Центру соціальних і маркетингових досліджень «СОЦІС» та Центру імені Разумкова, у якому було питання про найкращий спосіб вирішення мовної проблеми в Україні, показало: 66,2% респондентів вважають, що в Україні має бути одна державна мова – українська (найбільше прихильників цієї позиції у віковій групі 18–24 р., найменше – 56+), 20,3% – що мають бути дві державні мови на всій території України (у віковій групі 18–24 р. прихильників такої позиції найменше – 17,4%, найбільше – у групі 56+), 11,1% вважають, що українська має бути єдиною державною, російська –

лянська академія», 2008. С. 96–111.

⁶⁷ Масенко Л. Суспільний запит на українську мову зростає. Влада відстає від народу. Радіо Свобода. 25 лист. 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28875484.html> (останнє звернення: 26.11.2019).

⁶⁸ Там само.

офіційною в окремих регіонах, 2,4% не визначилися⁶⁹. Соціологічна група «Рейтинг» проводила опитування щодо того, яким на думку респондентів має бути статусне співвідношення української та російської мов в Україні, протягом 2014–2019 рр. За цей період відсоток респондентів, які вважають, що українська має бути єдиною державною, суттєво зріс (47% у 2014 р. і 66% у 2019 р.), як і відсоток тих, хто припускає, що поряд із єдиною державною, українською, російська може функціонувати як офіційна в окремих регіонах (29% у 2014 р. і 11% у 2019 р.). Натомість частка тих, хто вважає, що в Україні мають бути дві державні мови, за цей період зменшилася з 27% до 21%⁷⁰.

Наведені дані засвідчують, що від часу Революції Гідності суспільний запит на українську мову повільно, але зростає. Перш за все через усвідомлення її як символу й основи української державності⁷¹. Однак, як зауважує В. Кулик, «це символічне поцінування не супроводжується масштабним переходом до вживання української мови в повсякденному житті чи бодай додаванням її до активного комунікативно-

⁶⁹ Чех М., Гринів І. Національне питання: Україна як Європа. ZN.ua. 17 черв. 2017. URL: https://dt.ua/internal/nacionalne-pitannya-ukrayina-yak-yevropa-245832_.html (останнє звернення: 26.10.2019).

⁷⁰ Українці давно визначилися в темі мови, а політики продовжують маніпулювати, – соціолог. 24 канал. 5 лип. 2019. URL: https://24tv.ua/ukrayintsi_davno_viznachilisya_v_temi_movi_a_politiki_manipulyuyut_na_tsiy_temi__sotsiolog_n1175683 (останнє звернення: 26.11.2019).

⁷¹ Масенко Л. Суспільний запит на українську мову зростає. Влада відстає від народу. Радіо Свобода. 25 лист. 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28875484.html> (останнє звернення: 26.11.2019).

го репертуару. Більшість російськомовців не бачать підстав переходити на українську, вважаючи, що їхня належність до української нації базується на вільному виборі, а не якихось етнокультурних характеристиках»⁷². Здавалося б, така позиція загалом відповідає демократичним цінностям сучасного європейського суспільства з його настановою на свободі вибору й самовираження особистості. Однак поширеність мови колишнього колонізатора залишає Україну в його інформаційному полі, сприяє подальшому розвитку національної ідентичності й ослабленню патріотичних настроїв та робить чутливою до політичних маніпуляцій.

⁷² Кулик В. Мова й ідентичність в Україні після Євромайдану. Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. Вип. 2. С. 101–102.

ПОНЯТТЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ЇЇ ОСНОВНІ ВІХИ В УКРАЇНІ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Сутність мовної політики та її складники

Хоча термін «мовна політика» почав набувати популярності тільки в ХХ ст., саме явище свідомого втручання в мовну ситуацію в країні було відоме вже давно. Очевидно, що величезні імперії минулого, як, наприклад, Персія, Мідія, Ассирія, Римська імперія, об'єднуючи різні народи, мали забезпечувати донесення владних розпоряджень місцевому населенню, а отже, була потреба перекладу місцевими мовами й визначення та підтримки транскордонних мов.

Проте вивчати це явище почали значно пізніше. У ХІХ–ХХ ст. серед мовознавців посилювався інтерес до того, чи можна впливати на саму мову. Ф. де Соссюр писав, що мова – явище суспільне, але колектив мовців не може впливати на неї й не має «влади над жодним словом», «суспільство приймає мову такою, якою вона є»⁷³. Натомість І. Бодуен де

⁷³ Соссюр де Ф. Труды по языкознанию. Москва: Прогресс, 1977. С. 104.

Куртене був прибічником ідеї про «можливість і доцільність організованої свідомої політики щодо мови»⁷⁴. Зокрема А. Шлейхера він критикував за те, що німецький мовознавець «вважав себе тільки суворим наглядцем природного розвитку мови» й заперечував «вплив на мову людської свідомості» та «втручання волі людини у чисто природній розвиток слова людського»⁷⁵. Він стверджував, що в природні процеси можливе «свідоме втручання адміністративної влади та інших політичних і суспільних чинників», які вдаються до запобіжних і примусових заходів, що може відчутно вплинути на кінцевий результат⁷⁶.

Серед українських мовознавців одним з перших про мовну (а саме «рідномовну») політику почав писати І. Огієнко. Він вважав, що «рідномовна політика – стара, як сам світ, бо повстала вона ще відтоді, коли люди вперше зачали творити організовані громади»⁷⁷. З часом «кожний народ виробляв собі певну реальну практику, щоб найвірніш забезпечити своїй рідній і літературній мові найкращий і найлегший розвиток, щоб не принести їм найменшої шкоди й найкоротшої затримки в їхнім розвою», але наука про мовну

⁷⁴ Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.1. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1963. С. 12.

⁷⁵ Там само. С. 51.

⁷⁶ Там само. С. 367.

⁷⁷ Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. Хрестоматія з курсу «Українська мова за професійним спрямуванням» для студентів факультету іноземних мов (спеціальність «Німецька мова і література», «Французька мова і література»). С. 2.

політику «чи про рідномовні обов'язки – наука наймолодша, створена головно за останній час»⁷⁸.

Наприкінці XIX і ще помітніше – на початку XX ст. інтерес до проблем мовного планування й регулювання наростає у зв'язку з інтенсивними соціальними змінами. Революції і війни змінили кордони на політичній карті Європи, з'явилися нові нації і відродилися деякі старі. «Утвердження нових держав за тих років відбувалося паралельно зі зміною статусу мов: мови підкорених народів з досить вузьким функціональним полем після проголошення державної незалежності здобували статус державних»⁷⁹. Ідеться, наприклад, про болгарську, сербську, чеську, хорватську, словенську. «Балканізація» карти Європи (як відтоді почали називати її фрагментацію) відбувалася в умовах розквіту націоналізму, невід'ємним складником якого є боротьба за національну мову. «Початком політичної консолідації нації скрізь було мовне питання: вимога вибороти рідній мові загальні демократичні права. Від проголошення державної незалежності для більшості народів розпочинається період фактичної деколонізації, тому декларативна зміна статусу рідної мови потребує практичних заходів. Такі заходи передбачають розвиток освіти рідною мовою, створення національних терміносистем, кодифікацію правописних норм, збільшення обсягу книжкової продукції тощо»⁸⁰. Європейська спільнота почала все більше підтримува-

⁷⁸ Там само. С. 2–3.

⁷⁹ Данилевська О. М. Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР. Київ, 2009. С. 16.

⁸⁰ Там само. С. 17.

ти «малі» мови, яким за наростання глобалізаційних процесів все більше загрозувала експансія з боку мов «великих». Протилежним напрямом політики у сфері мови й мовних відносин у ХХ ст. стала агресивна мовна асиміляція, якої, наприклад, зазнавали народи СРСР.

Оскільки мова все виразніше переходила з виміру культурного в політичний, підтверджуючи свою роль вагомого внутрішньо- і зовнішньополітичного чинника, у наукових колах посилювалося обговорення питання про сутність мовної політики, її складники і можливі вектори. Однак проблема виявилася настільки багатоаспектною, а мовні ситуації країн, їх історико-культурні передумови й моделі регулювання настільки різними, що й єдиного погляду навіть на базові поняття досі вироблено не було. Тому перш ніж говорити про мовну політику держави, зокрема України, треба окреслити, що вкладено в це поняття.

Ідеться не тільки, наприклад, про зміст поняття «мовна політика», а й саму термінологічну одиницю. «У Франції був запропонований термін «мовна облаштованість», у Канаді – «мовне регулювання», в Іспанії уведений у побут термін «мовна нормалізація»⁸¹. У радянській практиці в тому самому значенні вживали термін «мовне будівництво», у західноєвропейській і американській – «мовне планування», а протягом останніх десятиліть набули популярності терміни «мовний маркетинг» та «мовний менеджмент» (чи «мовне управління»)⁸².

⁸¹ Мацнева Є. А. Мовне регулювання у поліетнічному суспільстві. Наука. Релігія. Суспільство. 2010. №2. С. 101.

⁸² Ковальова Т. В. Особливості формування категорійно-поняттєвого апарату мовної політики. Державне будівництво.

Мовне планування й мовне будівництво певний час ототожнювали з мовною політикою. Л.-Ж. Калве назвав мовне планування «конкретним впровадженням мовної політики»⁸³, а Е. Хауген під мовним плануванням фактично мав на увазі прескриптивну лінгвістику і називав його різновидом мовної політики, що має займатися «збиранням матеріалу у великих масштабах, розглядом альтернативних планів діяльності, прийняттям рішень та, нарешті, їх упровадженням найрізноманітнішими методами»⁸⁴. Однак пізніше перейшов від витлумачення його як «діяльності з підготовки нормативної орфографії, граматики й словника, якими керуватимуться у своєму письмовому й усному мовленні члени неоднорідних мовних колективів», до твердження, що мовне планування – це «винесення судження у формі однієї з кількох наявних мовних форм» і «оцінка мовної зміни»⁸⁵. Він також зазначив, що мовне планування не має на меті заохотити або попередити мовні зміни, захистити одноманіття чи розмаїття мовної практики, протидіяти або сприяти міжмовним запозиченням, зберегти унікальність мови, щодо якої його здійснюють, і навіть може бути спрямоване на зсув однієї

2008. №1. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2008-1/doc/1/20.pdf> (останнє звернення 31.10.2019).

⁸³ Лазаренко Л. Досвід мовних політик світу й українська перспектива. Українська мова. 2002. №4. С. 6.

⁸⁴ Хауген Э. Лингвистика и языковое планирование. Новое в лингвистике. Вып. VII. Социолингвистика. Москва, 1975. URL: <http://www.philology.ru/linguistics1/haugen-75.htm> (останнє звернення: 31.10.2019).

⁸⁵ Там само.

мови в бік іншої. Воно «стосується перш за все офіційних, а не неофіційних мовних стилів, особливо в писемній формі. Будь-який вплив офіційного стилю на неофіційний є вторинним, первинна мета – впливати на офіційний стиль за посередництвом змін у письмовій формі його вираження»⁸⁶.

К. Істмен вважає, що мовне планування напрацьовує рекомендації для врегулювання мовної ситуації в державі⁸⁷. Саме це витлумачення повно відображає його сутність. А отже, мовне планування є тільки одним із етапів мовної політики, його завдання – визначити вектор мовного розвитку та напрацювати рекомендації щодо його реалізації. На найвищому державному рівні результатом реалізації цього етапу має стати перш за все національна концепція мовної політики.

Термін «мовне будівництво» вживають все рідше й у вужчому значенні: під ним стали розуміти один з напрямів мовної політики. Л. Нагорна розмежовує мовну політику й мовне планування за першочерговими цілями: «У фокусі мовної політики перебувають певні політичні цілі, які досягаються шляхом впливу на мовну практику, насамперед забезпечення національної консолідації через розширення сфери впливу державної мови. Мовне будівництво зазвичай розглядається як частина мовної політики і являє собою комплекс конкретних заходів, що здійснюються

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Eastman C. M. Language planning: An introduction. San Francisco Cambler and Sharp, 1983.

на державному і регіональному рівнях»⁸⁸. Однак доцільнішим видається тлумачення А. Баранова, який вважає, що мовне планування націлене на розроблення навчальних програм і удосконалення мовного стандарту⁸⁹.

Поняття мовного менеджменту й мовного маркетингу нові в соціолінгвістиці, вони виникли у відповідь на поглиблення інтеграції галузей наукового знання. Мовний менеджмент «відповідає за здійснення регулятивно-контрольної функції держави у сфері мовних відносин в умовах культурного, етнічного розмаїття, політичного та ідеологічного плюралізму і динаміки розвитку суспільства» і покликаний визначити «конкретні механізми розробки і впровадження мовнополітичних рішень, функції і повноваження центральних і регіональних державних органів у сфері регулювання мовних відносин і спрямований на досягнення позитивного результату»⁹⁰.

Мовний маркетинг – вид соціального маркетингу, що продукує ідеї для вдалої реалізації обраного вектора мовної політики⁹¹ і продумує шляхи їх реалізації – переконання, стимулювання, збільшення кредиту довіри та ін. П. Іфукор під мовним марке-

⁸⁸ Нагорна Л. Політична мова і мова політики. Київ, 2005. С. 240–241.

⁸⁹ Баранов А. Введение в прикладную лингвистику. Москва: Эдиториал, 2001. С. 208–209.

⁹⁰ Ковальова Т. В. Особливості формування категорійно-поняттєвого апарату мовної політики. Державне будівництво. 2008. №1. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2008-1/doc/1/20.pdf> (останнє звернення 31.10.2019).

⁹¹ Там само.

тингом розуміє «дискурс, націлений на «промування» та «продаж» певних культур та ідеологій в мультикультурних і багатомовних середовищах»⁹². Тож під мовним маркетингом фактично мають на увазі застосування маркетингових технологій у сфері регулювання мовних відносин, зокрема просування мови як бренду.

Мовне планування, мовне будівництво, мовний менеджмент, мовний маркетинг – усе це складники мовної політики. Спектр тлумачень останньої досить широкий – від абстрактних роздумів про можливі засоби й способи регулювання чи впливу на мовну ситуацію та вироблення ідеологічних принципів до розроблення й реалізації конкретної системи заходів з цією метою. На думку В. Брицина, мовна політика – це «сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток у певному напрямі мовної системи»⁹³. Саме практичний, дієвий її складник наголошений у визначенні мовної політики як «заходів держави щодо розв'язання питань розвитку мови в соціумі, країні»⁹⁴ та «діяльності суб'єктів етнополітики (держави, етноспільнот, політичних партій та ін.), спрямовану на вирішення національно-мовних інте-

⁹² Ifukor P. Linguistic Marketing in a marketplace of ideas: Language choice and intertextuality in a Nigerian virtual community. *Pragmatics and Society*. 2011. №2(1). С. 115.

⁹³ Брицин В. М. Мовна політика. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004, С. 357.

⁹⁴ Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. Київ: ВД «Киево-Могилянська академія», 2010. С. 93.

ресів, гармонізацію національних відносин та зміцнення стабільності поліетнічного суспільства»⁹⁵.

О. Селіванова, поєднуючи рефлексивний і дієвий аспекти, розуміє мовну політику як «концентроване вираження ідеологічних і соціальних принципів, що визначають політичне, теоретичне та практичне ставлення тієї чи іншої державної системи (органів влади) до функціонування, розвитку та взаємодії мов, до їхньої ролі в житті народу чи народів, яке реалізується в сукупності ідеологічних, політичних, юридичних, адміністративних заходів, спрямованих на розвиток, функціонування, баланс мов, зміну чи збереження мовної ситуації в державі, регіонах, соціумі»⁹⁶. Ця дефініція є найповнішою, оскільки охоплює всі етапи мовної політики. Значно спрощеним є її витлумачення як «свідомого втручання в будівництво літературної мови з боку держави»⁹⁷: воно обмежує і перелік її суб'єктів, і спектр її напрямів.

Попри відсутність єдності у часткових питаннях, дослідники одноголосні в тому, що мовна політика – важливий складник національної політики держави. Вона має на меті врегулювання мовних відносин і вирішення мовних конфліктів. Зумовлюють її «тип держави (моно- чи поліетнічна), розвиненість її економіки, вага у світовій спільноті», залежить вона й «від владних структур і особистостей, активності суспіль-

⁹⁵ Куць О. М. Мовна політика в державотворчих процесах України. Харків, 2004. С. 7.

⁹⁶ Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2011. С. 445–446.

⁹⁷ Шайкевич А. Я. Введение в социалингвистику. Москва: Росс. открытый ун-т (РОУ), 1995. С. 179.

них організацій, міжнародних зв'язків різного типу, прихованих і явних випадків ксенофобії і т. ін.»⁹⁸.

Мовна політика має широке коло завдань: юридичних, адміністративних, наукових, освітніх та економічних. До основних питань мовної політики належать розроблення законодавчої бази для врегулювання мовних відносин, встановлення статусного мовного режиму в державі, адміністративне регулювання вживання мов у публічній сфері, розроблення чи вдосконалення писемності для безписемних народів, планування, прогнозування й забезпечення мовного розвитку, зокрема щодо функціонування державної мови, вивчення громадянами мови міжнаціонального спілкування, формування чи боротьби з негативними наслідками бі- або полілінгвальності, сприяння розвитку мов, удосконалення літературного стандарту, зокрема правописного, стандартизація термінологічних систем і контроль запозичень, розроблення навчальних програм і укладання навчальної літератури та ін.

Реалізують мовну політику законодавчі й виконавчі органи державного управління, комітети у справах освіти, преси, масової комунікації, видавничої справи, кіномистецтва, дослідницькі центри, зокрема мовознавчі інститути Академії наук, служби перекладів, культури мови й ін., суспільні організації, політичні партії, асоціації вчителів, науковців, письменників, журналістів тощо⁹⁹. Для успішного втілен-

⁹⁸ Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2011. С. 446.

⁹⁹ Там само.

ня обраного вектора мовної політики держави важливо, аби суб'єкти здійснювали не тільки функції прогнозування, планування, реалізації і регулювання, а й контроль за дотриманням прийнятих державою правових норм у сфері регулювання мовних відносин і мали реальні, а не номінальні важелі впливу.

Тож мовна політика – це галузь національної політики держави, що становить систему ідеологічних, політичних, юридичних, адміністративно-економічних та освітніх заходів, що мають на меті сприяти розвитку мов і розширенню сфер їх функціонування, встановлення чи відновлення мовного балансу, зміну чи збереження мовної ситуації і забезпечення дотримання мовних прав громадян, а також вирішення мовних конфліктів. Її складники – мовне планування і прогнозування, мовне будівництво, регулювання і управління (менеджмент), а також мовний маркетинг.

Основні риси мовної політики незалежної України

Протягом усіх років незалежності України в її національній політиці «мовне питання» посідає одне з чільних місць. Українська як національна мова, якій наданий державний статус, мала би солідаризувати суспільство, забезпечувати ідентифікацію себе з Україною як Батьківщиною та її культурою. Натомість мовне питання було і залишається об'єктом постійних політичних маніпуляцій. Якщо до 2012 р. норму ст. 10 Конституції України про держав-

ний статус української мови виконували непослідовно, то після прийняття закону «Про засади державної мовної політики» її фактично відверто порушували. Після Революції Гідності намагалися або не говорити про мовне питання, щоб «не розділяти» суспільство, або виголошували тези на зразок «дві мови – одна нація». У першому випадку йшлося про намагання замовчати, а не вирішити проблему, у другому ж суспільству намагалися нав'язати відвертий алогізм, який свідчить про нерозуміння природи нації як такої. Інші варіанти – тези «мова не на часі» чи «спочатку економіка – потім мова». Однак справа в тім, що у держави, яка так і не може завершити процес від'єднання від колишнього колонізатора, не може бути самостійної, а отже, потужної і збалансованої, економіки. Усе це призводить до того, що замість перетворити українську мову на потужний об'єднавчий чинник, в Україні триває процес деетнізації українців.

Відколи Україна стала незалежною, мововжиток та мовна ідентичність були питаннями, які давали змогу поляризувати український електорат. Це призводило не просто до відсутності єдиної послідовної мовної політики, а до «мовнополітичних гойдалок», що посилювали дисбаланс ситуації.

Як зазначає Ю. Бестерс-Дільгер, для мовної політики України 1991–2009 рр. характерні, з одного боку, прагнення досягнути балансу в питаннях українізації та забезпечення прав національних меншин, а з іншого – ускладнення формування української нації на основі української мови через наближення до Єв-

ропейського Союзу¹⁰⁰. Після 2009 р. ситуація зазнала змін: раніше дискусії щодо статусного співвідношення української і російської мов відбувалися тільки в межах передвиборчих баталій, а з 2010 р. перейшли на законодавчий рівень.

Ще кілька років після проголошення незалежності в Україні мовні відносини регулювали радянські норми, які хоч і зазнали за останні десятиліття існування Союзу змін у бік зміцнення статусу української мови, але фактично залишалися номінальними. У Конституції Української РСР 1978 р. українській мові був наданий статус державної, але в роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій було дозволено використовувати паралельно й інші національні мови. Очевидно, що перш за все йшлося про російську. Фактично це тільки закріпило русифікацію, що тривала досі під приводом того, що українська мова – слабко розвинена і «неперспективна». Як зазначає Л. Масенко, «в останнє десятиліття існування Радянського Союзу українські русисти уже могли звітувати партійному керівництву про успішне виконання всіх трьох настановчих завдань мовної політики, спланованої Москвою для УРСР ще на початку 1930-х років – усталення практики необмеженого впливу російської мови на українську і трактування відповідних процесів як «благотворних» для української, сфор-

¹⁰⁰ Браунінг Б. Мовна політика в Україні. Міжнародні норми та зобов'язання і український закон та законодавство. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ: ВД «Кієво-Могилянська академія», 2008. С. 88–89.

мованість в українській мові за посередництва тієї ж російської лексичного фонду, спільного з мовами інших республік, та запозичення численних інтернаціоналізмів»¹⁰¹.

Позірним підтвердженням статусу української мови стало прийняття в 1989 р. закону «Про мови в Українській РСР», який був чинним до 2012 р. Хоч у ст. 2 було прописано, що державною мовою УРСР є українська і що держава має забезпечити необхідні умови для поглибленого вивчення її громадянами, але на практиці це так і не було втілено. У преамбулі ж закону вказано, що хоч українській і наданий статус державної мови, бо вона відіграє важливу роль у «всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу», але російська – мова міжнаціонального спілкування народів Союзу, а тому в УРСР має бути гарантоване вільне користування нею¹⁰².

Тож насправді українізації, якої можна було сподіватися з огляду на згадані законодавчі зміни, не відбувалося. На час здобуття Україною незалежності в усіх публічних сферах життя виразно домінувала російська, а у свідомості українців був сформований міцний стереотип про її вищу престижність, адже саме російська відкривала шлях до високих посад і фінансового добробуту.

¹⁰¹ Масенко Л. Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали. Київ: ВД «Киево-Могилянська академія», 2005. С. 25.

¹⁰² Про мови в Українській РСР: Закон Української Соціалістичної Радянської Республіки від 28.10.1989 № 8312-XI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0> (останнє звернення: 22.10.2019).

Президента України Леоніда Кравчука (1991–1994) політичні опоненти позиціонували агресивним українізатором, орієнтуючись на Схід України, де мешкала більшість російськомовного населення держави. Та політику українізації він проводив тільки в освіті, оминаючи увагою інші сфери суспільного життя. Після освітньої реформи 1958 р. в освіті панувала російська мова. За президенства Л. Кравчука кількість українськомовних шкіл збільшили так, щоб вона відповідала частці етнічних українців (за переписом 1989 р. – 72,7%). На Сході та Півдні України не без участі проросійських політиків це було розцінено як примусова українізація і викликало опір. Відтоді в цих регіонах закиди про «примусову українізацію» стали основною реакцією на будь-які спроби зміцнити статус української мови як державної.

Офіційна статистика цього періоду свідчила про зміцнення позицій української мови в освіті, але насправді освітній простір залишався двомовним. Усі інші сфери, зокрема засоби масової інформації як один із найдієвіших інструментів формування громадської думки і водночас – лакмусовий папірець соціальних настроїв, перебували за межами державної мовної політики, а тому й далі залишалися переважно російськомовними, продовжуючи сприяти русифікації населення. Не змінили й успадковане радянське мовне законодавство.

У 1994 р. в Україні, яка переживала глибоку економічну кризу, відбулися дострокові вибори президента. Саме їх переможець Леонід Кучма (1994–2005), користуючись тим, що частина населення держави була незадоволена українізацією освіти, увів у свою

передвиборчу програму пункт про надання російській мові офіційного статусу: «Кучма одночасно сигналізував повернення до ідеї «одна нація – дві мови», яку не випадково в модифікованій формі «дві мови – один народ» можна побачити у програмі Партії регіонів»¹⁰³. Він не виконав своєї обіцянки надати офіційний статус російській. Тим не менше, заявивши про таку можливість, він дав поштовх для дискусій про це на офіційному рівні.

Разом із тим у цей час були прийняті важливі документи. У 1996 р. ухвалили Конституцію України, у ст. 10 якої закріплений державний статус української мови. Однак реальні важелі забезпечення цього статусу чи контролю за виконанням конституційної норми так і не з'явилися, бо мовне законодавство залишилося колишнім. У 1998 р. Л. Кучма підписав Закон України «Про кінематографію», який закріплював необхідність українського дубляжу або субтитрів для фільмів у вітчизняному кінопрокаті. Проте знову ж контролю за виконанням цієї норми не було, а тому її фактично не імплементували.

У наступній передвиборчій кампанії Л. Кучма знову заговорив про другу офіційну мову. Оскільки цього разу його обіцянка могла не спрацювати, він дозволив абітурієнтам складати вступні іспити російською. Дискусія щодо офіційної двомовності розгорілася з новою силою. Тому народні депута-

¹⁰³ Браунінг Б. Мовна політика в Україні. Міжнародні норми та зобов'язання і український закон та законодавство. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 90.

ти звернулися в Конституційний Суд України за тлумаченням норми ст. 10 Конституції. В офіційному тлумаченні КСУ було зазначено, що державна й офіційна мови – тотожні поняття, і що, згідно з конституційною нормою, державна мова в Україні тільки одна. Статус української мови як обов'язкового засобу спілкування в публічних сферах суспільного життя був підтверджений. Українська мова, згідно з його рішенням, – це «мова офіційного спілкування посадових і службових осіб при виконанні ними службових обов'язків, в роботі і в діловодстві тощо органів державної влади, представницького та інших органів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, а також у навчальному процесі в державних і комунальних навчальних закладах України»¹⁰⁴. Однак уже тоді тривожним сигналом стала окрема думка судді КСУ, якою супроводжувалося рішення. Суддя О. Мироненко вважав, що норма про українську мову як єдину державну порушує базові природні права громадян України, обмежуючи їхнє право розмовляти рідною мовою. На його думку, закон може встановити обов'язкове використання української мови в державній сфері, але освіта не повинна підлягати регламентації. Крім того, ігноруючи

¹⁰⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови). Справа №1-6/99. (1999). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99> (останнє звернення: 31.10.2019).

культурні й політичні реалії тих країн, він повторив поширену маніпулятивну тезу про те, що Україна має звернутися до досвіду Канади і Бельгії, які нібито успішно закріпили кілька офіційних мов.

Апелювання до практики регулювання мовних відносин розвинених держав з офіційно дво- і багатомовністю поступово стало в Україні поширеною маніпуляцією. Ті, хто виголошував цю тезу, не вдавалися до лінгвістичного чи демографічного аналізу, не з'ясовували історико-культурні чинники, не досліджували, наскільки такий крок справді дав можливість збалансувати мовну ситуацію. Розрахонок був на те, що згадка про такі держави, як Канада, Швейцарія й Бельгія, змусить суспільство некритично сприймати ідею, вже втілену ними, адже українці схильні стереотипно маркувати все європейське й канадське як позитивне. Тож теза про те, що Європа й Канада має позитивний досвід офіційної багатомовності, тиражувалася і поступово прижилася в суспільстві, а факти про намагання Квебеку вийти зі складу Канади й функціонування французької тільки в його межах, про відсутність реальної багатомовності в Швейцарії, де кантони фактично одномовні, чи про постійну боротьбу за мовні пільги між мовними спільнотами в Бельгії залишалися для громадськості невідомі.

У 2003 р. Україна ратифікувала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, що стало чинником поглиблення дисбалансу мовної ситуації й загострення мовних суперечностей. Відповідно до преамбули, Хартія має на меті підтримку загрозованих мов, які знаходяться на межі зникнення. Однак в Україні чи то через некомпетентність, чи з політич-

ного розрахунку до переліку мов, які держава має підтримувати відповідно до взятих на себе за Хартією зобов'язань, потрапила й російська – друга за поширенням мова в Україні, яку, за переписом 2001 р., вважали рідною 29,6% населення. Відколи Хартія набула чинності (2006 р.), дискусії навколо статусу російської мови й прав російськомовного населення загострилися, фактично був відкритий шлях для її повернення в публічну сферу спілкування, що й було зроблено в 2012 р.

За цей період незалежності було кілька інституцій і підрозділів, що мали займатися мовними питаннями. Наприкінці 90-х рр. при Державному комітеті у справах національностей та міграції діяв мовний департамент – центральний орган виконавчої влади у справах мовної політики. Він мав подавати пропозиції щодо напрямів і заходів державної мовної політики, координувати діяльність органів виконавчої влади у сфері етномовного розвитку України, координувати й контролювати здійснення мовної політики тощо¹⁰⁵. У 2000 р., коли провели адміністративну реформу, комітет ліквідували. Замість мовного департаменту в Секретаріаті Кабінету Міністрів України був створений сектор моніторингу мовної та національної політики і релігій, який не проіснував і року.

У 1997 р. при Президентові України почала діяти Рада з питань мовної політики – консультативно-дорадчий орган, створений для розроблення пропози-

¹⁰⁵ Про Положення про Державний комітет України у справах національностей та міграції: Указ Президента України від 28.10.1996 №1001/96. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1001/96> (останнє звернення: 22.10.2019).

цій щодо мовної політики та забезпечення умов для функціонування української мови як державної в різних сферах суспільного життя¹⁰⁶. Вона проіснувала близько чотирьох років. У квітні 2001 р. президент Л. Кучма видав указ, за яким відповідальність за здійснення державної мовної політики була перекладена на Департамент мовної політики при Державному комітеті інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України, але створений він був тільки в серпні 2003 р.

Тож попри спроби створити урядовий орган, який би займався питаннями державної мовної політики, фактично жодних позитивних зрушень у цьому напрямі не відбулося. Постійні реорганізації і ліквідації структур, які встигали проіснувати лише короткий час, робили неможливим виконання ними своїх завдань. Подібні кроки неефективні й фактично підтверджують тезу Ю. Шевчука про «декоративну» мовну політику незалежної України¹⁰⁷.

Спорадичні заходи, що були здійснені для забезпечення статусу української мови як державної, суттєво не змінили мовну ситуацію в державі. Освіта залишалася двомовною, а засоби масової інформації до 2000-х не були об'єктом державного регулювання, тут домінувала російська. Спроби змінити цю мовну ситуацію в ЗМІ були зроблені тільки перед новими

¹⁰⁶ Про Раду з питань мовної політики: Указ Президента України від 28.10.1996 №1001/96. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/card/1001/96> (останнє звернення: 22.10.2019).

¹⁰⁷ Шевчук Ю. Коли мова має значення. Тиждень.ua. 5 черв. 2012. URL: <https://tyzhden.ua/Society/51716> (останнє звернення: 20.10.2019).

виборами 2004 р. Тоді керівник Національної ради з питань телебачення і радіомовлення виступив із заявою, що нові ліцензії будуть видані лише станціям, які транслюватимуть українською. І хоча виконана ця обіцянка не була, але чи не вперше в контексті мовного регулювання заговорили про засоби масової інформації. Серед противників українізації ЗМІ тоді був і президент Л. Кучма, який заявив, що подібні заходи суперечать ст. 10 Конституції України, яка гарантує «вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України»¹⁰⁸.

Мовне законодавство радянського періоду продовжувало діяти в Україні й за президентства В. Ющенка (2005–2010). Політичні опоненти закидали йому проведення активної українізації, але насправді політика того часу не була україноцентричною. Це внеможливіювала, з одного боку, орієнтованість на Європейський Союз, що означало потребу дотримуватися європейських стандартів, зокрема й норм, встановлених Радою Європи, з іншого – посилення позицій проросійської опозиції, яка, завдяки тому, що в 2006 р. набула чинності Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, почала інтенсивно маніпулювати питанням про «права російськомовного населення України». Показовим у цьому став підписаний у 2006 р. з метою розв'язати парламентську кризу Універсал національної єдності, за яким держава мала зокрема й забезпечити «всебічний розвиток і функціонування української мови як державної

¹⁰⁸ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (останнє звернення: 08.11.2019).

та мови офіційного спілкування у всіх сферах суспільного життя на всій території України – як основи самоідентифікації народу і держави»¹⁰⁹. Але під тиском представників «Партії регіонів» кожному громадянину було гарантоване право вільно використовувати російську чи іншу рідну мову «в усіх життєвих потребах» «відповідно до Конституції України та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин»¹¹⁰.

Тож теза про проведення українізації в усі роки незалежності України була здебільшого одним із видів політичної маніпуляції, метою якої було збурияти російськомовне населення держави й викликати опір політиці, яка з часом могла би зміцнити позиції української мови в Україні. Ярлик «насильницької українізації» проросійські політики навіщували на будь-які заходи, що сприяли забезпеченню функціонування української мови як державної.

Набуття чинності Європейською хартією регіональних мов або мов меншин сприяло подальшій дестабілізації мовної ситуації в Україні. Навесні й улітку 2006 р. деякі районні, міські та обласні ради на Сході й Півдні держави почали вимагати надання російській статусу офіційної в регіоні. Наприклад, Запорізька облрада ухвалила рішення про статус російської як регіональної в області, навіть не дочекавшись, поки закон про ратифікацію набуде чинності. Це було не тільки перевищенням владних повноважень, а й порушувало ст. 10 Конституції України, чітко роз'яснену

¹⁰⁹ Універсал національної єдності: від 03.08.2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010100-06> (останнє звернення: 22.10.2019).

¹¹⁰ Там само.

Конституційним Судом України в 1999 р.: у публічній сфері в Україні має функціонувати тільки українська мова.

У відповідь на перший звіт, який Україна надіслала Комітету міністрів Ради Європи про виконання Хартії, комітет експертів відзначив унікальність мовного ландшафту й мовної ситуації України. Серед першочергових порад було врахувати, імплементуючи положення Хартії, що російською мовою, яка не має статусу державної, говорить значна частина населення, зокрема й українці та інші національні меншини. Хартія ж націлена на захист загрожених мов¹¹¹. Ті, хто проводив експертизу, давали чітко зрозуміти: в Україні російська до таких мов не належить. Проте зауваження комітету експертів фактично були проігноровані.

3 вересня 2005 р. центральним органом виконавчої влади з питань державної мовної політики стало Міністерство культури і туризму України, при якому сформували мовний сектор. Згідно з Указом Президента «Про деякі питання розвитку державної мовної політики» (2008 р.), мав бути створений Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань державної мовної політики, але реалізовано це не було. У цьому ж документі президент зобов'язував Кабінет Міністрів «вживати заходів щодо неухильного додержання вимог законодавства про мови посадовими і службовими особами органів виконав-

¹¹¹ Застосування Хартії в Україні: Перший цикл моніторингу. URL: [https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/reports-and-recommendations#{%2228993157%22:\[23\]}](https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/reports-and-recommendations#{%2228993157%22:[23]}) (останнє звернення: 22.10.2019).

чої влади під час виконання ними службових обов'язків»¹¹². Проте і ця вимога залишилася на папері.

У цей час нарешті в поле зору регуляторів потрапили засоби масової інформації – сфера, яку «набагато важче обробляти мовно-політичними заходами, ніж державну систему освіти, оскільки можливості втручання держави є набагато слабшими і справа доходить до зіткнення з приватними господарчими інтересами»¹¹³. Однак протидіяти потужним російськомовним ЗМІ, які здійснювали російську пропаганду на території України, не вдалося, тим паче, що в 2008 р. була ратифікована Європейська конвенція про транскордонне телебачення, за якою держава не повинна перешкоджати тим медіа, що перетинають кордон.

У 2010 р. був обраний президентом кандидат з відверто проросійським вектором загальнонаціональної політики, що яскраво виявилось і в мовній сфері. Президентство В. Януковича (2010–2014) позначене різким переходом від поодиноких непослідових спроб забезпечити функціонування української мови до курсу на закріплення офіційної двомовності.

Навіть номінальна підтримка української мови державою поступово була скасована. У Державному бюджеті України на 2011 р. витрати за статтею «забез-

¹¹² Про деякі питання розвитку державної мовної політики: Указ Президента України від 20.02.2008 № 146/2008. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/146/2008> (останнє звернення: 22.10.2019).

¹¹³ Бестерс-Дільгер Ю. Українська мовна політика з 1991 по 2009 рік: погляд ззовні. Мова і суспільство: зб. наук. праць. Львів: ВЦ Львівського національного університету імені Івана Франка, 2010. Вип.1. С. 91.

печення розвитку та застосування української мови» були зменшені майже в 4 рази, а з 2012 р. така стаття взагалі зникла. Натомість у Державному бюджеті на 2013 р. на «заходи з реалізації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» витрати зросли в понад 10 разів.

Зміна вектора мовної політики одразу почала виявлятися в освіті. Після інавгурації В. Януковича міністр освіти і науки Д. Табачник звернувся до нього з пропозицією скасувати указ В. Ющенка «Про Концепцію державної мовної політики», у якій йшлося про те, що актуальна мовна ситуація (широке функціонування російської мови в Україні) суперечить інтересам національної безпеки держави й ставить під загрозу її суверенітет, тому «необхідно розширити сферу застосування української мови, стимулювати формування і захист національного мовно-культурного та мовно-інформаційного простору»¹¹⁴. Щоправда, документ лишився чинним. У 2011 р. Д. Табачник намагався без громадського обговорення затвердити Концепцію мовної освіти в Україні, яка давала право самостійно обирати мову навчання. Зрештою вона також не була прийнята. Хоча згадані кроки юридичних наслідків не мали, але засвідчили новий мовний курс.

Протягом майже двох десятиліть незалежності в Україні діяв мовний закон, прийнятий ще в радянський час. Очевидно, що його норми були застарілими, на чому неодноразово наголошували і європейські інституції, зокрема в контексті перевірки звітів Украї-

¹¹⁴ Про Концепцію державної мовної політики: Указ Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010/print> (останнє звернення: 31.10.2019).

ни про виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. У 2010 р. розпочалася активна підготовка до зміни мовного законодавства.

За період незалежності у Верховній Раді України було зареєстровано чимало законопроектів (тільки за період з 2000 р. до 2010 р. – понад сто), що стосувалися мовних відносин. Однак вони не доходили до парламентської зали засідань і не ставали предметом широкого громадського обговорення.

У 2010 р. в парламент надійшов законопроект «Про мови в Україні», що проголошував українсько-російську двомовність «культурним надбанням українського народу» і «чинником його консолідації» і фактично відкривав російській мові шлях до статусу офіційної в регіонах. Він мав великий суспільний резонанс, українська національно свідома громадськість розкритикувала й гостро засудила цей документ як такий, що суперечить Конституції України і національним інтересам держави.

Зрештою у 2012 р. новий мовний закон, попри громадське обурення його нормами (у цей час відбувався «мовний майдан»), був прийнятий. У ньому було встановлено, що «обов'язковість застосування державної мови чи сприяння її використанню у тій чи іншій сфері суспільного життя не повинні тлумачитися як заперечення або применшення права на користування регіональними мовами або мовами меншин у відповідній сфері та на територіях поширення»¹¹⁵. За умови, якщо регіональна мовна група

¹¹⁵ Про засади державної мовної політики: Закон України від 03.07.2012 №5026-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/5029-17> (визнаний неконституційним у 2018 р.).

становила не менше 10% населення відповідної території, місцеві ради могли розглядати питання про визнання мови офіційною в регіоні. Тож одразу після прийняття закону російську визнали регіональною Дніпропетровська, Запорізька, Краснолуцька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Севастопольська, Харківська, Херсонська міськради, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська облради. Для порівняння: угорська отримала такий статус у м. Берегове (Закарпаття), румунська – у с. Тарасівці (Чернівецька обл.) та с. Біла Церква (Закарпаття). Такий розвиток подій повністю повторював застереження, які висловлювала щодо обраної в Україні концепції мовного регулювання Європейська комісія за демократію через право: подальше розбалансування мовної ситуації, поглиблення мовного поділу території держави та її мовна фрагментація через невизначеність у законі поняття «регіон».

Російська в цей період фактично набула статусу регіональної офіційної мови на значній території України. З одного боку, похитнувся юридичний статус української мови. Не маючи ні достатньої підтримки в парламенті, ні в суспільстві, щоб змінити норми ст. 10 Конституції України¹¹⁶, тогочасна російська влада вирішила її обійти, наділивши в новому мовному законі місцеві ради повноваженнями,

¹¹⁶ Згідно зі ст. 156 Конституції України, законопроект про внесення змін до розділу I Конституції («Загальні засади», куди входить і ст. 10) має бути поданий у Верховну Раду України президентом України або щонайменше двома третинами конституційного складу ВРУ і, за умови його прийняття принаймні двома третинами конституційного складу парламенту, має бути затверджений на всеукраїнському референдумі.

які за Конституцією до їх компетенції не належать. З іншого боку, була завдана значна шкода соціальному статусові державної мови. Престиж української мови падав, чому значною мірою сприяло відверте незнання її першими особами держави, президентом, прем'єр-міністром, значною частиною депутатів тощо. Усе це сприяло утвердженню думки про неважливість володіння державною мовою і про «штучність» вимоги ст. 10 Конституції. Інформаційний простір України залишався переважно російськомовним, освіта – двомовною, а в ЗМІ тиражувалися гасла на зразок «яка різниця, якою мовою ми говоримо» та «дві мови – один народ».

Після Революції Гідності наприкінці лютого 2014 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України «Про засади державної мовної політики». Однак виконувач обов'язків Президента України О. Турчинов його не підписав, щоб уникнути можливих протестів російськомовного населення. А вже в квітні разом із прем'єр-міністром А. Яценюком він заявив про потребу «закріплення спеціального статусу для російської мови і захист цієї мови».

В умовах військової агресії було вирішено, що «мова не на часі», оскільки саме мовне питання називали її причиною (як і причиною початкової підтримки агресора частиною населення Східної України). В Україні розпочалися соціальні проекти, які мали показати, що й на Заході України говорять російською, а на Сході – українською, знову поширювали гасло «дві мови – одна нація».

Тим не менше за президентства П. Порошенка

(2014–2019) почалися поступові зрушення в цьому напрямі. У 2015 р. була створена Рада з питань національної єдності, яка мала зокрема напрацьовувати пропозиції щодо державної мовної політики, а в 2016 р. Конституційний Суд України відкрив провадження щодо неконституційності Закону України «Про засади державної мовної політики». Справа тривала до 2018 р., коли закон зрештою визнали неконституційним, але не через невідповідність нормам ст. 10 Конституції, а через порушення процедури його ухвалення.

Протягом 2016–2018 рр. були запроваджені мовні квоти для радіо й телебачення, а контроль за їх дотриманням був покладений на Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення. Чи не вперше за всю історію незалежної України почався моніторинг телеканалів і радіостанцій на дотримання мовних норм, а їх порушення вело до реальних санкцій. Хоча ці кроки й не розв'язали проблеми двомовності телеканалів і радіостанцій, але присутність української мови в ефірі зросла.

Тоді ж набув чинності Закон України «Про освіту», який встановлював, що мовою освіти в державі є українська. На мовну статтю закону (ст. 7) гостро відреагували сусіди України, Угорщина, Румунія й Молдова, які заявили, що це грубе порушення прав національних меншин. У зв'язку з цим Україна звернулася до Венеційської комісії з проханням розглянути це питання. У відповіді було зазначено, що дискримінаційних норм у статті немає, хоча й рекомендовано продовжити перехідний період.

У 2019 р. Верховна Рада ухвалила новий закон «Про забезпечення функціонування української мови

як державної», який президент П. Порошенко підписав в останні дні перебування на посаді. Та фактично жодних кроків у напрямі його імплементації поки зроблено не було.

У 2019 р. президентом України обрали В. Зеленського. У жовтні під час прес-марафону він офіційно заявив про те, що пріоритетними напрямками його політики є завершення війни і розвиток економіки. Мовне ж питання, через яке «і почалася війна на Донбасі», наразі знову опинилося не на часі¹¹⁷.

Попри динаміку законодавства в напрямі гарантування статусу й забезпечення функціонування української мови як державної, мовна ситуація в державі залишається складною. Змішування української та російської мов триває, і мовні квоти для телеканалів і радіостанцій, хоча й збільшили частку української мови в ефірі, але фактично тільки посилили цей процес. Мовна ситуація в державних структурах суттєво не змінилася. У 2017 р. для претендентів на вступ на державну службу Кабінет Міністрів запровадив обов'язкову атестацію на знання державної мови, але вже в жовтні 2019 р. її скасували, тож очевидно, що суттєвих змін за такий короткий період відбутися не могло. Рівень культури української мови залишається низьким. Найвищі державні посадовці часто або говорять українсько-російською субмовою (суржигом), або заявляють про намір вивчити українську вже після того, як зайня-

¹¹⁷ Два основных вопроса для президента – завершение войны и развитие экономики. ТСН. 10 окт. 2019. URL: <https://tsn.ua/ru/politika/yazyk-i-marihuana-ne-na-vremeni-zelenskiy-rasskazal-о-svoey-ideologii-i-prioritetah-dlya-gosudarstva-1425060.html> (останнє звернення: 26.11.2019).

ли посаду, що й далі дискредитує державну мову.

Узагальнюючи досвід незалежної України в галузі державної мовної політики, Т. Марусик виділив у ній кілька періодів. До збройної агресії Росії вона, на його думку, була «риторично-ритуальною» (крім періоду президентства В. Януковича), розвивалася сплесками від одних виборів до інших: «то безконечні емоційні обговорення, то блокування статусу державної мови на законодавчому рівні, то завмирання на якийсь час із різними поясненнями («спочатку економіка, тоді – мова», «мова не на часі» тощо). Це означало, що в пост-колоніальній державі фактично відсутня послідовна й історично справедлива мовна політика, і саме відсутність її була характерною рисою тогочасної державної мовної політики»¹¹⁸. Після окупації Криму й агресії на Сході ситуація змінилася, виникли громадські рухи й організації, які почали тиснути на владу, вимагаючи конкретних кроків із забезпечення статусу української мови. «Якраз особливість нинішньої мовної політики в Україні полягає в тому, що вона розпадається на дві політики, які часто не доповнюють одна одну, а протистоять одна одній: на державну й громадську мовні політики. Але це вже дало результат. Окремі важливі здобутки стали наслідком тиску вулиці і консенсусу між різними частинами українського політикуму. І в цьому – ще один вияв гібридності»¹¹⁹.

За роки незалежності Україна так і не спромогла-

¹¹⁸ Марусик Т. Гібридна мовна політика України: між громадським вовком-санітаром і страусом-владою. Радіо Свобода. 03 груд. 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28892391.html> (останнє звернення: 05.11.2019).

¹¹⁹ Там само.

ся позбутися наслідків радянського лінгвоциду. Державна мовна політика спочатку не сягала далі гасел про значущість української мови для українського народу, утвердивши за нею символічно-декоративну функцію й ігноруючи те, що процеси асиміляції і деетнізації українців, що найперше виявляються на мовному рівні, тривають. Разом з тим мовне питання опинилося в епіцентрі політичних маніпуляцій. Оскільки в Україні для політиків не передбачено жодної відповідальності за їхні висловлювання навіть поза залом засідань Верховної Ради й передвиборчі обіцянки, вони охоче використовували мовну тему для підвищення власних рейтингів, загострюючи й без того непросту мовну ситуацію. Державна мовна політика виявлялася в толеруванні подальшого розвитку двомовності й фактичному відстороненні держави від мовних проблем суспільства. За президентства В. Януковича були зроблені кроки в напрямі законодавчого зкріплення двомовної ситуації, у якій українська мова продовжувала зазнавати деструктивного впливу з боку російської. Мовознавці називали це «білоруським сценарієм» для української мови, що мав привести до поступової втрати українською мовою свого значення як національної і витіснення зі сфери публічного спілкування. Те, що й після Революції Гідності прийнятий у 2012 р. мовний закон ще кілька років був чинним, свідчить, що держава й далі ігнорувала мовне питання. Одним з основних приводів для цього було те, що воно може розділити суспільство, а тому в умовах війни мова не на часі. Тільки громадські активісти, громадські організації та вітчизняні мовознавці говорили про те, що розділяє

суспільство саме існування проблеми, і тільки її вирішення може його об'єднати. З 2016 р. почалися поодинокі кроки в напрямі забезпечення функціонування української мови як державної. Імплементація нового мовного закону, ухваленого в 2019 р., могла би сприяти цьому, однак поки мова знову опиняється серед питань, які не є для держави першочерговими. Це загрожує тим, що Україна й далі розвиватиметься як постколоніальна, а не національна держава.

**ДИНАМІКА ВІТЧИЗНЯНОГО
МОВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА
НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.
ТА ЗМІСТ ПОНЯТЬ
ДЕРЖАВНА Й ОФІЦІЙНА МОВИ**

Мовне законодавство незалежної України

Розроблення й ухвалення мовного законодавства – важливий складник державної мовної політики, основа й гарантія її реалізації. В Україні протягом перших років незалежності мовні відносини регулювали норми радянського періоду. До 1996 р. залишалася чинною Конституція, прийнята Верховною Радою Української РСР у 1978 р., у ст. 73 якої було закріплено, що державна мова УРСР – українська, але державним, партійним, громадським органам, підприємствам, установам і організаціям, розташованим у місцях проживання більшості громадян інших національностей, було дозволено використовувати й інші національні мови. Серед «інших національностей» в Україні, завдяки тогочасній союзній політиці етнічного вимішування, виразно переважали росіяни, тож ішлося про використання в публічній сфері саме російської мови, яка на той час і була панівною.

У 1989 р. був прийнятий Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР», який залишався чин-

ним у незалежній Україні до 2012 р. У ст. 2 цього закону було вказано, що державна мова УРСР – українська. Але в преамбулі містилося уточнення: хоч українській і наданий статус державної, але російська – мова міжнаціонального спілкування народів Радянського Союзу. Тож у ст. 4 було прописано, що Українська РСР має гарантувати вільне користування російською мовою, а в ст. 6 – що службові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій повинні володіти українською і російською мовами¹²⁰. Російська мова також вільно функціонувала в науковій, освітньо-культурній сферах, у засобах масової інформації. Фактично вона мала статус другої державної, якщо виходити з дефініції, що державна мова – це та, що визначена як обов’язкова для використання в органах державного управління та діловодства, установах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв’язку та інформатики тощо¹²¹.

Разом із тим на початку 90-х рр. на хвилі національного піднесення здійснювали заходи, спрямовані на зміцнення позицій української мови в освіті, культурі та науці. Напередодні проголошення незалежності у 1991 р. була прийнята Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в

¹²⁰ Про мови в Українській РСР: Закон Української Соціалістичної Радянської Республіки від 28.10.1989 № 8312-XI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0> (останнє звернення: 22.10.2019).

¹²¹ Термінологія законодавства (станом на 26.07.2019). Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term> (останнє звернення: 31.10.2019).

Українській РСР на період до 2000 р., яку поступово реалізовували. Але вже наприкінці десятиліття почалася жвава дискусія про надання російській мові статусу другої державної. Оскільки це суперечило нормі ст. 10 Конституції України, з'явилися маніпуляції навколо штучного розмежування понять державної й офіційної мов. Лунали пропозиції, залишивши за українською статус державної, надати російській мові статус офіційної в Україні.

Зрештою виникла потреба в офіційному тлумаченні Конституційним Судом України мовної статті Конституції. У 1999 р. у справі «Про офіційне тлумачення положень ст. 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови)» КСУ постановив, що єдиною державною мовою в Україні є українська, а зміст понять офіційна й державна мови фактично тотожний, тому надання російській мові статусу офіційної суперечило б нормі Конституції. КСУ визначив державну мову як таку, «якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя»¹²².

¹²² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови). №v010p710-99 від 14.12.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99> (останнє звернення: 31.10.2019).

Однак рішення КСУ все ж суттєво не змінило ситуації. І хоча дискусії навколо статусного співвідношення української і російської мов дещо стихли, однак у публічній сфері конституційну норму й далі порушували.

Важливою віхою в розвитку мовного законодавства України стали підписання і ратифікація Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, що мало бути підтвердженням обрання державою європейського вектора розвитку. Чинності документ набув 1 січня 2006 р. Показово, що ратифікацію Хартії визнали доречним далеко не всі країни-члени Ради Європи. З 47 країн-членів, ратифікували її тільки 25, ще 8 підписали, але не ратифікували. Так, наприклад, не ратифікувала документ Франція: було вирішено, що Хартія дає особливі права мовам меншин у окремих регіонах, що суперечить конституційним принципам цілісності держави й рівності громадян перед законом, а тому шкодить національній єдності. Так само лишилася тільки підписантом Хартії Російська Федерація: вона не ратифікувала документ попри те, що на її території проживає більше ста національних меншин і мовам багатьох із них загрожує зникнення. Навіть не підписали документ Бельгія, Болгарія, Греція, Естонія, Латвія, Литва, Монако, Португалія та ін. Все через те, що Європейська хартія регіональних мов або мов меншин була зарахована до документів, «у яких індивідуальні людські права на мовно-культурну самоідентифікацію входять у суперечність із колективним правом націй на самоствердження»¹²³.

¹²³ Масенко Л. Законопроект «Про мови в Україні»: погляд

У преамбулі Хартії сказано, що охорона й розвиток регіональних мов або мов меншин не має шкодити офіційним мовам і необхідності вивчати їх, однак через нечіткість багатьох формулювань, що відкрили можливості для політичних маніпуляцій, саме такими були наслідки набуття Хартією чинності в Україні. У контексті документа в Україні згадували перш за все російську, а не, наприклад, гагаузьку, караїмську чи кримськотатарську¹²⁴, у зв'язку з чим мови, які справді потребували державної підтримки, щоб не зникнути, так її і не отримували. На цьому наголошували й експерти Ради Європи. Ратифікувавши Хартію, Україна зобов'язалася подавати звіти про її виконання. Уже у відповідь на перший з них Комітет експертів відзначив унікальність мовного ландшафту України, де російську мову, яка не має статусу державної, використовує значна частина населення. А оскільки «мета Хартії – збереження мов як засобу відображення культурного багатства» (п. 62), то наго-

лінгвіста. ZN.ua. 17 вер. 2010. URL: https://dt.ua/EDUCATION/zakonoproekt_pro_movi_v_ukrayini_poglyad_lingvista.html (останнє звернення: 26.11.2019).

¹²⁴ Згідно з даними укладеного ЮНЕСКО Атласу мов світу, що знаходяться під загрозою зникнення, караїмська мова знаходиться в критичній небезпеці (її носіями є люди старшого віку, які володіють нею частково й говорять нечасто), кримськотатарська й грецька – серйозно zagrożені (ними спілкуються літні люди, і хоча їхні діти розуміють мову батьків, але не вживають її в спілкуванні з власними дітьми – мовна спадковість поколінь перервана), гагаузька та низка інших знаходяться під загрозою (діти не вивчають удома мову як рідну). Російська ж в Україні, за даними ЮНЕСКО, – у безпеці. Див. докладніше: UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger. URL: <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php>.

лос на підтримці російської мови в Україні, за висновком експертів, не відповідає духові документа – увагу потрібно приділити вірменській, караїмській, кримськотатарській, ромській, татарській та русинській. Становище російської в Україні відмінне від того, у якому опинилися мови інших меншин, тому зрівняти їх у ратифікаційній грамоті було неправильним¹²⁵.

Одним з питань, щодо яких розгорілася дискусія після ратифікації Хартії і з яким було пов'язано чимало маніпуляцій, стало співвідношення понять «мови національних меншин» та «регіональні або міноритарні мови». В офіційному перекладі назва документа подана як Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. Однак вітчизняні правознавці й соціолінгвісти неодноразово заявляли про помилковість такого перекладу, яким зумовлена й неправильність застосування положень Хартії. Оригінальна назва містить термін *minority languages*, який слід перекладати як 'міноритарна мова'¹²⁶. Міноритарними є мови, які «і) традиційно використовуються в межах певної території держави її громадянами, які утворюють групу, за своєю чисельністю меншу, ніж інше населення цієї держави; ii) відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави; до них не належать діалекти

¹²⁵ Application of the charter in Ukraine. Initial monitoring cycle: Report of the Committee of Experts on the Charter. Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the application of the Charter by Ukraine. Strasbourg, 7 July 2010. URL: <https://rm.coe.int/16806dbb45> (останнє звернення: 26.11.2019).

¹²⁶ Масенко Л. Європейська хартія як інструмент розколу країни. День. 2012. 6 вер. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/ievropeyska-hartiya-yak-instrument-rozkolu-krayini> (останнє звернення: 31.10.2019).

офіційної мови (мов) держави або мови мігрантів»¹²⁷. Це визначення співзвучне з тлумаченням мови національної меншини, яка «визначається поняттям етнічної групи, що не є домінантною, поступаючись кількісно іншим групам у державі, усвідомлює власну етнічну самобутність, демонструє почуття солідарності, спрямоване на збереження своєї культури, традицій і мови»¹²⁸. Хоча українські дослідники зауважують, що «термін «міноритарна мова» вживається щодо малопоширеної мови, а не щодо будь-якої мови національної меншини»¹²⁹, видається доречним зазначити, що *minority* у перекладі з англійської означає 'меншина' без додаткового ступінювання значення. Тому намагання розмежувати терміни міноритарна мова і мова меншини видаються штучними. Та й спостереження за терміновживанням у документах міжнародних організацій та в звітах держав щодо справ національних меншин і імплементації положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин засвідчує, що термін *minority language* загалом тотожний мові національної меншини.

Ю. Бестерс-Дільгер відзначила, що проблема криється не в неточностях перекладу, – вона закладена в самому тексті Хартії: «...Різномудчення є наслідком

¹²⁷ Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. №994_014. Страсбург, 5 лист. 1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014 (останнє звернення: 31.10.2019).

¹²⁸ Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2011. С. 446.

¹²⁹ Масенко Л. Європейська хартія як інструмент розколу країни. День. 2012. 6 вер. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/ievropeyska-hartiya-yak-instrument-rozkolu-krayini> (останнє звернення: 31.10.2019).

нечітких формулювань Хартії, що в свою чергу спричинені дискусіями і навіть суперечками в процесі розробки цього документа. Кожна держава сама приймає рішення щодо тлумачення відповідних понять і це неминуче справляє враження свавільної чи умисної диференціації при підході до конкретних мов»¹³⁰.

У вересні 2010 р. у Верховну Раду України був поданий законопроект №1015-3 «Про мови в Україні» від «Партії регіонів», «Комуністичної партії» і «Блоку Литвина», який, як зазначено в пояснювальній записці, мав узгодити вітчизняне законодавство з вимогами Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Окрема стаття в цьому документі була присвячена російській мові та українсько-російській двомовності:

Стаття 7. Російська мова в Україні.

Українсько-російська двомовність

1. В Україні відповідно до Конституції України гарантується вільний розвиток, використання і захист російської мови з урахуванням того, що російська мова є рідною або такою, якою повсякденно користується більшість громадян України, загальноприйнятою, поряд з українською, мовою міжособового спілкування на всій території України, однією з офіційних і робочих мов Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій. Володіння російською мовою забезпечує громадянам України широкий доступ до здобутків світової науки і культури.

¹³⁰ Бестерс-Дільгер Ю. Українська мовна політика з 1991 по 2009 рік: погляд ззовні. Мова і суспільство: зб. наук. праць. Львів: ВЦ Львівського національного університету імені Івана Франка, 2010. Вип.1. С. 98.

2. Українсько-російська двомовність, що склалася історично, є важливим надбанням Українського народу, потужним чинником консолідації багатонаціонального українського суспільства¹³¹.

У проєкті закону йшлося також про те, що в регіонах, де частка носіїв регіональної мови (п. 2 ст. 8: російська, білоруська, болгарська, вірменська, гагаузька, ідиш, кримськотатарська, молдавська, німецька, новогрецька, польська, ромська, румунська, словацька та угорська) перевищує 10%, таку мову можна, за рішенням місцевих органів влади, використовувати в публічних сферах поряд із державною:

Стаття 8. Регіональні мови України або мови меншин України

...6. Регіональна мова, що відповідає умовам частини третьої цієї статті, використовується нарівні з державною мовою на відповідній території України в роботі місцевих органів державної влади, органів Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, застосовується і вивчається в державних і комунальних навчальних закладах, а також використовується в інших сферах суспільного життя в межах і порядку, що визначаються цим Законом.

7. У межах території, на якій поширена регіональна мова, що відповідає умовам частини третьої цієї статті [10% носіїв у регіоні – Ю.М.], здійснення заходів щодо розвитку, використання і захисту регіональної мови, передбачених цим Законом, є обов'язковим для місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, установ,

¹³¹ Про мови в Україні: проєкт закону від 07.09.2010 №1015-3. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=38474 (останнє звернення: 20.10.2019).

організацій, підприємств, їх посадових і службових осіб, а також громадян-суб'єктів підприємницької діяльності та фізичних осіб¹³².

Ці та низка інших положень і формулювань законопроекту викликали обурення громадськості. Громадські організації й активісти, наукові й науково-освітні установи, історики, митці, мовознавці й просто національно свідомі громадяни висловили протест проти законопроекту, який, на їхню думку, не захищав загрожені мови, а розширював функціонування російської мови в Україні. Українські інституції, яким проект закону надіслали на розгляд (Інститут української мови НАН України, Інститут мовознавства ім. О. Потебні НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Академія наук вищої школи, Наукова рада Києво-Могилянської академії та ін.), відповіли, що він суперечить Конституції і націлений на поглиблення мовного поділу в суспільстві.

Голова Верховної Ради України В. Литвин надіслав проект закону «Про мови в Україні» на перевірку Високому Комісару Організації з безпеки і співробітництва в Європі з питань національних меншин К. Воллебеку та Європейській комісії за демократію через право.

У відповіді К. Воллебека було відзначено, що ухвалення такого закону завдасть шкоди українському суспільству, оскільки посилить напругу між носіями

¹³² Там само.

різних мов і поглибить мовний розкол держави¹³³.

Робоча група Венеціанської комісії відзначила низку неприпустимих для закону формулювань і наголосила на ризиках, пов'язаних із його прийняттям. Було зауважено, що законопроекту властива термінологічна невизначеність. Особливе занепокоєння викликали два поняття. По-перше, «рідна мова», оскільки було неясно, що брати за основу її визначення. По-друге, «регіон», у межах якого може бути прийняте рішення про вживання регіональної мови на рівні з державною (неясно, чи це населений пункт, чи район, чи область). Така неясність, як зауважили експерти, може зумовити маніпулювання нормами закону й фрагментацію території України. Оцінюючи загалом зміст документа, вони відзначили, що він не враховує реальну мовну ситуацію в державі, яка через специфічні історичні обставини позначена пануванням російської мови: чисельніше українське етнічне населення розуміє і переважно говорить російською, натомість етнічні росіяни українською здебільшого не володіють¹³⁴. Окремі ж положення законопроекту, зауважили члени робочої групи Венеціанської комісії, були суто декларативними (наприклад, що російська – рідна мова або мова повсяк-

¹³³ Assessment and recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities on the Draft Law «On languages in Ukraine» (2010). URL: <https://docs.rferl.org/uk-UA/2011/01/14/original.pdf> (останнє звернення: 08.11.2019).

¹³⁴ Opinion on the Draft Law on Languages in Ukraine. Adopted by the Venice Commission at its 86th Plenary Session (Venice, 25-26 March 2011). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)047-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)047-e) (останнє звернення: 22.10.2019).

денного спілкування більшості громадян України) і не підтверджені спеціальними дослідженнями. У п. 74 висновку вказано, що російській мові в Україні не потрібен той особливий захист, що пропонує законопроект, а закріплення її в адміністративній сфері, освіті й медіа демотивуватиме громадян України вивчати українську мову (п. 78)¹³⁵. Загалом Венеціанська комісія дійшла висновку, що законопроект «Про мови в Україні» применшує значення української мови і завдає шкоди виконанню нею інтегративної функції в українському суспільстві.

Проект закону «Про мови в Україні» зняли з розгляду 1 лютого 2011 р., а 26 серпня 2011 р. був поданий новий – «Про засади державної мовної політики». Власне, це була редакція попереднього законопроекту №1015-3 з певними змінами, яка також відкривала можливості для вживання регіональних мов на рівні з державною, а для останньої не передбачала жодної підтримки. Профільний Комітет з питань культури й духовності Верховної Ради України рекомендував зняти документ з розгляду, але його рекомендацію проігнорували, як і офіційний лист, підписаний представниками 67 інституцій громадянського суспільства, надісланий у парламент із закликом не голосувати за проєкт закону, що є виявом гуманітарної агресії проти України.

Однак 5 червня 2012 р. проєкт закону «Про засади державної мовної політики» був прийнятий у першому читанні: його підтримали 234 депутати. Пізніше С. Андрушко в блозі «Української правди» писав, що

¹³⁵ Там само.

насправді голосів було значно менше: лише 172 – недостатньо для прийняття. Журналіст перевірів письмову реєстрацію депутатів за 5 червня, оприлюднену на сайті Верховної Ради, і виявив, що з тих, хто буцімто проголосував за законопроект, один офіційно був у відпустці, один – у відрадженні, один на лікарняному, а 59 взагалі не були зареєстровані¹³⁶. Проте жодних юридичних наслідків це відкриття не мало.

У другому читанні документ прийняли 3 липня 2012 р.: «за» проголосували 248 депутатів. Розгляд супроводжували численні процедурні порушення, серед яких, перш за все, відсутність законопроекту в порядку денному й те, що не було проведено голосування за його включення в порядок денний. Крім того, не були враховані численні поправки (їх внесли понад дві тисячі), а парламентський комітет не подав порівняльну таблицю. Тим не менше закон не скасували, і він офіційно набув чинності.

Відповідно до абз. 4 п. 2 ст. 5 цього закону одним із основних принципів державної мовної політики було проголошено:

«3) сприяння використанню регіональних мов або мов меншин в усній і письмовій формі у сфері освіти, в засобах масової інформації і створення можливості для їх використання у діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування, в судочинстві, в економічній і соціальній діяльності, при проведенні культурних заходів та в інших сферах суспільного життя в межах території, на яких

¹³⁶ Законопроект про мови приймали «мертві душі». Українська правда. 6 черв. 2012. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2012/06/6/6966094/> (останнє звернення: 08.11.2019).

такі мови використовуються, та з урахуванням стану кожної мови»¹³⁷.

Перелік регіональних мов або мов меншин, до яких мали бути застосовані задекларовані в законі заходи, був розширений до 18: російська, білоруська, болгарська, вірменська, гагаузька, ідиш, кримськотатарська, молдавська, німецька, новогрецька, польська, ромська, румунська, словацька, угорська, русинська, караїмська, кримчацька. Однак очевидно, що встановлений у ст. 7 бар'єр у 10% носіїв від усього населення регіону майже скрізь могла подолати тільки російська мова. Чисельність мовної групи встановлювали на основі даних Всеукраїнського перепису населення, з чого можна зрозуміти, що російська набувала статусу фактично рівного з українською на значній території України.

Після ухвалення мовного закону почалися масові протести в Києві, які дістали назву «мовний майдан». Протестні акції відбулися в Житомирі, Запоріжжі, Івано-Франківську, Львові, Полтаві, Рівному, Харкові, Херсоні, Хмельницькому, Чернігові та інших містах України. Івано-Франківська обласна рада повідомила про акцію на захист української мови «Національна мобілізація». Тернопільська обласна рада ухвалила звернення депутатів до Верховної Ради щодо антидержавності прийнятого мовного закону. Чимало обласних і міських рад звернулися до президента із закликами ветоувати закон або відправити на доопрацювання, провести експертну оцінку тощо. Проте на

¹³⁷ Про засади державної мовної політики: Закон України від 03.07.2012 № 5029-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/5029-17> (останнє звернення: 08.11.2019).

вияви громадського невдоволення реакції не було.

Після прийняття закону частина обласних, міських і навіть сільських рад почали приймати рішення про вживання регіональних мов (переважно – російської) на рівні з державною. Про набуття такого статусу російською ухвалили рішення Дніпропетровська, Запорізька, Краснолуцька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Севастопольська, Харківська, Херсонська міськради, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська облради. Для порівняння: угорська мова отримала регіональний статус у м. Берегове (Закарпаття), румунська – у с. Тарасівці (Чернівецька обл.) та с. Біла Церква (Закарпаття).

Після Революції Гідності Верховна Рада України 23 лютого 2014 р. прийняла закон «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України «Про засади державної мовної політики». Цей крок викликав протести в тих областях, де російську визнали регіональною, тому виконувач обов'язків президента О. Турчинов відклав підписання закону до того часу, коли робоча група розробить новий мовний закон. Протягом кількох наступних років у картці документа на сайті Верховної Ради в графі «стан проходження» було вказано, що він «готується до підпису».

Протягом кількох наступних років про мовне питання на рівні органів державної влади фактично не згадували. Натомість суттєво зросла активність громадських організацій і рухів. З одного боку, лунала соціальна реклама під старими гаслами «Один народ – дві мови», що закликала до єднання як нації, ігноруючи факт, що однією зі знакових рис нації є мова.

З іншого, відчувши реальні важелі впливу на владу, громадські організації почали тиснути на неї з вимогою законодавчого захисту статусу української мови як державної та забезпечення її функціонування в освіті, медіа, адмініструванні й діловодстві.

Зрештою у 2016 р. за поданням 57 народних депутатів України Конституційний Суд України відкрив провадження щодо неконституційності Закону України «Про засади державної мовної політики». Розгляд справи завершився тільки 28 лютого 2018 р., закон був визнаний неконституційним.

У зверненні депутатів до Конституційного Суду йшлося про порушення процедури прийняття закону і про те, що ст. 7, 8, 11-15, 18, 25 і 27 Закону України «Про засади державної мовної політики» суперечать Конституції. Було зазначено, що він порушує норму ст. 10 Основного закону, встановлюючи, що регіональна мова поряд із державною може бути мовою роботи, діловодства і документації органів державної влади та органів місцевого самоврядування, документів про вибори та референдуми, документів, що посвідчують особу або відомості про неї, судочинства, досудового розслідування та прокурорського нагляду, економічної і соціальної діяльності, мовою у сфері поштового зв'язку й телекомунікацій та ін., а також, що порядок застосування мов визначають виключно закони України, а не рішення органів місцевого самоврядування (ст. 92 Конституції), що привілеї чи обмеження за мовними ознаками неприпустимі (ст. 24 Конституції), що скасування конституційних прав і свобод неможливе та ін. У зверненні було зазначено, що норми закону «створюють умови для

домінування регіональної мови над державною мовою, вибіркового захисту регіональних мов або мов меншин, надають привілеї одним мовним групам (національним меншинам) та обмежують права інших, що має ознаки дискримінації та порушує принцип рівності громадян перед законом, а також не відповідають принципу правової визначеності – складовій верховенства права, надають право місцевим радам вирішувати питання щодо застосування заходів, спрямованих на використання регіональних мов або мов меншин»¹³⁸.

Конституційний Суд України визнав закон неконституційним на підставі формальних порушень процедури, зазначивши, що «дотримання встановленої Конституцією України процедури розгляду, ухвалення та набрання чинності законами є однією з умов легітимності законодавчого процесу, у випадку її порушення конституційному контролю підлягає не зміст закону, а встановлена Конституцією України процедура його розгляду та ухвалення»¹³⁹. Жодної оцінки його норм рішення не містило.

Протягом 2016–2018 рр. відбулися певні нововведення у сфері регулювання мовних відносин. У 2016 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до Закону України «Про телебачення і радіомовлення»

¹³⁸ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» № 2-р/2018 від 28.02.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18> (останнє звернення: 31.10.2019).

¹³⁹ Там само.

(щодо частини пісень державною мовою в музичних радіопрограмах і радіопередачах)», який містив положення про квоти на українськомовний продукт для телерадіоорганізацій. Серед змін до Закону України «Про телебачення і радіомовлення» були такі:

«2) у статті 9:

частину першу викласти в такій редакції:

«1. У загальному обсязі мовлення кожної телерадіоорганізації не менше 50 відсотків має становити національний аудіовізуальний продукт»;

після частини першої доповнити чотирма новими частинами такого змісту:

«2. Телерадіоорганізації при здійсненні радіомовлення (крім випадку, передбаченого частиною третьою цієї статті) повинні забезпечувати частку пісень (словесно-музичних творів) державною мовою в обсязі не менше 35 відсотків загального обсягу пісень, поширених протягом доби, а також не менше 35 відсотків загального обсягу пісень, поширених у кожному проміжку часу між 07.00 та 14.00 і між 15.00 та 22.00.

3. При здійсненні радіомовлення телерадіоорганізації, які поширюють музичні твори, серед яких частка пісень офіційними мовами Європейського Союзу відповідно до умов ліцензії становить не менше 60 відсотків загального обсягу пісень, поширених протягом доби, а також не менше 60 відсотків загального обсягу пісень, поширених у кожному проміжку часу між 07.00 та 14.00 і між 15.00 та 22.00, повинні забезпечувати частку пісень державною мовою не менше 25 відсотків загального обсягу пісень, поширених протягом доби, а також не менше 25 відсотків загального обсягу пісень, поширених у кожному проміжку часу між 07.00 та 14.00 і між 15.00 та 22.00»¹⁴⁰.

¹⁴⁰ Про внесення змін до Закону України «Про телебачення і радіо-

Закон набував чинності через 4 місяці після ухвалення. У перехідних положеннях зазначено, що частка пісень державною мовою протягом першого року його дії має становити не менше 25%, протягом другого – 30%, протягом третього – 35%. Частка ведення передач державною мовою протягом першого року – не менше 50%, протягом другого – не менше 55%, протягом третього – не менше 60%.

Наступного року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації», який містить норми щодо українськомовного продукту на телебаченні. Нова редакція ст. 10 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» містила такі формулювання:

«[...] 2. У загальному тижневому обсязі мовлення телерадіоорганізацій загальнонаціональної і регіональної категорій мовлення, які відповідно до ліцензій здійснюють ефірне та/або багатоканальне (цифрове) мовлення з використанням радіочастотного ресурсу, передачі та/або фільми, виконані державною мовою, мають становити не менше 75 відсотків загальної тривалості передач та/або фільмів (або їх частин) у кожному проміжку часу між 07.00 та 18.00 і між 18.00 та 22.00.

[...]

3. У загальному тижневому обсязі мовлення телерадіоорганізацій місцевої категорії мовлення, які відповідно до ліцензій здійснюють ефірне та/або ба-

мовлення» (щодо частини пісень державною мовою в музичних радіопрограмах і радіопередачах) №1421-VIII від 16.06.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1421-19> (останнє звернення: 09.12.2019).

гатоканалне (цифрове) мовлення з використанням радіочастотного ресурсу, передачі та/або фільми, виконані державною мовою, мають становити не менше 60 відсотків загальної тривалості передач та/або фільмів (або їх частин) у кожному проміжку часу між 07.00 та 18.00 і між 18.00 та 22.00.

[...]

4. Телерадіоорганізації, які відповідно до ліцензії, виданої Національною радою, здійснюють ефірне та/або багатоканальне (цифрове) мовлення з використанням радіочастотного ресурсу та/або супутникове мовлення, забезпечують частку передач новин державною мовою в обсязі не менше 75 відсотків загальної тривалості всіх передач новин, поширених телерадіоорганізацією у кожному проміжку часу між 07.00 та 18.00 і між 18.00 та 22.00 [...]»¹⁴¹.

Моніторинг і контроль за виконанням цих норм був покладений на Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення. На сайті Ради у відкритому доступі регулярно оприлюднюються звіти про результати моніторингу та штрафи, накладені на телеканали і радіостанції за порушення квот.

Уведення мовних квот дещо змінило мовну ситуацію на радіо й телебаченні. Присутність української мови в ефірі зросла, однак проблема їх двомовності вирішена не була: часто українськомовний ведучий спілкується з російськомовними гостями, що тільки збільшує мовну плутанину. Крім того, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення не

¹⁴¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації: Закон України №2054-VIII від 23.07.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2054-19> (останнє звернення: 26.11.2019).

здійснює жодного контролю якості української мови в ефірі (такий контроль не був передбачений взагалі), а ведучі радіо- й телепередач часто демонструють недостатнє знання її літературного стандарту.

У вересні 2017 р. набрав чинності новий Закон України «Про освіту». Мовна стаття (ст. 7 «Мова освіти») закону стала предметом гострих обговорень і викликала бурхливу реакцію держав-сусідів. П. 1 цієї статті встановлював:

«Мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова.

Держава гарантує кожному громадянину України право на здобуття формальної освіти на всіх рівнях (дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої), а також позашкільної та післядипломної освіти державною мовою в державних і комунальних закладах освіти»¹⁴².

Разом із тим національним меншинам і корінним народам України було гарантоване право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, власною мовою поряд із державною, для чого мали бути створені окремі класи (групи). Також закріплене право на вивчення рідної мови представниками національних меншин у комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства. За бажанням тих, хто отримує професійну (професійно-тех-

¹⁴² Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2145-19> (останнє звернення: 22.10.2019).

нічну), фахову передвищу та вищу освіту відповідні освітні заклади зобов'язані створювати можливості для вивчення ними як окремої дисципліни мови свого корінного народу чи національної меншини. Крім того, держава має сприяти вивченню в державних і комунальних закладах освіти мов міжнародного спілкування, перш за все англійської¹⁴³.

Угорщина, Румунія та Польща гостро відреагували на таке нововведення, заявивши, що це порушує права національних меншин. Висловили стурбованість також Болгарія і Греція. Міністр закордонних справ Угорщини П. Сіярто заявив, що у відповідь на це угорський уряд блокуватиме рішення Європейського Союзу, націлені на зближення з Україною, а президент Румунії відклав запланований у Київ візит. У відповідь на це Україна надіслала мовна статтю закону про освіту на експертизу Європейській комісії за демократію через право. У висновку експертів було зазначено, що стаття не порушує прав мовних меншин (хоча й потребує уточнень щодо російської мови як поширеної в Україні), а зміна мовної моделі освіти для збереження (відродження) й захисту державної мови – явище, яке вже мало прецеденти в Європі, зокрема в Естонії і Латвії. Була висловлена низка рекомендацій: чіткіше прописати механізми реалізації цієї моделі, продовжити перехідний період, стежити за тим, щоб права національних меншин на вивчення рідної мови були дотримані, і підвищити якість викладання державної мови для представників на-

¹⁴³ Там само.

цменшин¹⁴⁴. Зауваження щодо періоду імплементації норм мовної статті було враховане: Міністерство освіти і науки України заявило, що вона запроцює не раніше 2023 р.

Після того, як узимку 2018 р. закон «Про засади державної мовної політики» був визнаний неконституційним, у галузі мовних відносин виник правовий вакуум: їх регулювали тільки положення ст. 10 Конституції України. Протягом року розглядали три основні мовні законопроекти, зареєстровані у Верховній Раді протягом 2016–2017 рр.: №5556 «Про мови в Україні», №5669 «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні» та №5670 «Про державну мову». У червні 2017 р. у парламенті з'явився проект закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» №5670-д, ініціатива щодо якого належала комітету з питань культури, який запропонував поєднати положення трьох попередніх проектів у одному документі. Зрештою 4 жовтня 2018 р. парламент прийняв Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у першому читанні, а 28 лютого 2019 р. почав розгляд у другому читанні, який тривав майже два місяці. Українська громадськість пильно стежила за цим процесом, відбувалися масові акції, учасники яких закликали депутатів підтримати новий мовний закон. До законопроекту по-

¹⁴⁴ Венеціанська комісія оприлюднила висновок щодо українського закону про освіту. ТСН. 11 груд. 2017. URL: <https://tsn.ua/politika/venecijska-komisiya-oprilyudnila-visnovok-schodoukrayinskogo-zakonu-pro-osvitu-1061025.html> (останнє звернення: 08.11.2019).

дали 2082 поправки, але все ж 25 квітня за нього віддали голоси більшість депутатів Верховної Ради України.

У ст. 1 цього закону чітко прописана роль, яку відіграє українська мова в забезпеченні національних інтересів українців та збереженні державного суверенітету України:

«**Стаття 1.** Статус української мови як єдиної державної мови в Україні

1. Єдиною державною (офіційною) мовою в Україні є українська мова.

2. Статус української мови як єдиної державної мови зумовлений державотворчим самовизначенням української нації.

3. Державний статус української мови є невіддільним елементом конституційного ладу України як унітарної держави.

4. Статус української мови як єдиної державної мови в Україні визначається виключно Конституцією України.

5. Порядок функціонування і застосування державної мови визначається виключно законом.

6. Навмисне спотворення української мови в офіційних документах і текстах, зокрема навмисне застосування її з порушенням вимог українського правопису і стандартів державної мови, а також створення перешкод та обмежень у застосуванні української мови тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

7. Статус української мови як єдиної державної мови передбачає обов'язковість її використання на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені цим Законом.

8. Українська мова як єдина державна мова ви-

конує функції мови міжетнічного спілкування, є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина незалежно від його етнічного походження, а також є фактором єдності і національної безпеки України»¹⁴⁵.

Цей мовний закон, третій в історії України, має низку незаперечних переваг порівняно з попередніми, які також декларативно заявляли, що державною мовою в Україні є українська, водночас закріплюючи і посилюючи позиції російської мови. Серед основних такі¹⁴⁶:

- предметом правового регулювання став статус державної мови, а мовні права осіб, що належать до нацменшин, були віднесені до сфери правового регулювання окремого закону про права корінних народів і національних меншин (який уряд має ще підготувати і подати парламенту протягом пів року). Це дає змогу уникнути маніпуляцій і лазівок для невиконання норм закону про державну мову;

- закон не тільки проголошує, що громадяни України повинні володіти державною мовою, а й визначає низку механізмів забезпечення державою умов для її вивчення: уряд має розробити Державну програму для сприяння вивчення державної мови, держава бере на себе зобов'язання створити грома-

¹⁴⁵ Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2704-19> (останнє звернення: 26.11.2019).

¹⁴⁶ Адвокація закону про мову: історія успіху. URL: <https://www.expertreform.com.ua/2019/05/29/advokatsiya-zakonu-pro-movu-istoriya-uspihu/> (останнє звернення: 08.11.2019).

дян належні умови для її вивчення у закладах освіти всіх рівнів, а також організувати безкоштовні курси української мови для дорослих і сприяти вивченню української мови громадянами України, які мешкають на тимчасово окупованій території;

- уніфіковано порядок визначення рівнів володіння державною мовою;

- чітко визначені державні органи, які мають забезпечити вироблення стандартів державної мови та контроль за виконанням закону: це Національна комісія зі стандартів державної мови та Уповноважений із захисту державної мови. Прописано, що Національна комісія має враховувати пропозиції та висновки Інституту української мови НАН України та інших наукових і освітніх установ;

- визначені механізми контролю за дотриманням вимог закону, встановлений порядок застосування санкцій у випадку порушення його норм, збільшена кількість видів відповідальності та ін.

Після того, як більшість депутатів Верховної Ради України проголосувала за ухвалення закону, Громадська організація «Інститут правової політики та соціального захисту імені Ірини Бережної» подав заяву до Окружного адміністративного суду міста Києва про забезпечення позову щодо заборони його підписання та опублікування. Однак суд відмовив у його задоволенні, і закон був підписаний. Його норми мають набувати чинності поступово, у прикінцевих і перехідних положеннях передбачене відтермінування початку дії значної частини норм, проте ухвалення цього закону вперше задекларувало намір забезпечити статус української мови як державної.

До питання про зміст термінів державна мова й офіційна мова

Однією з популярних маніпуляцій у дискусіях про статусне співвідношення української та російської мов є розмежування термінів офіційна мова й державна мова. Саме на цьому ґрунтувалися пропозиції, залишивши за українською статус державної мови, надати російській статус офіційної, що нібито не порушує конституційної норми.

У чинному вітчизняному законодавстві термін «державна мова» визначений як «українська мова, якій Конституцією України надано статус мови офіційного спілкування посадових осіб державних органів та органів місцевого самоврядування під час виконання посадових обов'язків, а також мови діловодства і документації цих органів та посадових осіб»¹⁴⁷. Термін офіційна мова відсутній. У науковій літературі тлумачення державної мови ширше й щодо сфер застосування, і щодо способів визначення статусу: державна мова – «закріплена традицією або законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, в сферах зв'язку та інформатики»¹⁴⁸. Можна натрапити і на

¹⁴⁷ Термінологія законодавства (станом на 26.07.2019). Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term> (останнє звернення: 31.10.2019).

¹⁴⁸ Німчук В. В. Державна мова. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 135.

спроби розмежування офіційної й державної мови, що ґрунтуються здебільшого на функційному або територіальному принципах.

У першому випадку ідеться про символічну та інтеграційну функції, які виконує державна мова і яких позбавлена мова офіційна. Остання є натомість «мовою державного управління, судочинства, законодавства...»¹⁴⁹. Статус державної у національних державах здебільшого отримує мова титульної нації (тієї, що визначає назву держави), вона стає одним із символів геополітичного суб'єкта поряд із прапором, гербом і гімном. Вона ж об'єднує часто поліетнічне населення цієї держави. Тож очевидно, що органи державної влади мають спілкуватися з громадянами саме цією мовою, адже, наприклад, на бланках, які вони видають, не може стояти герб іншої держави. Тому розмежування термінів державна мова та офіційна мова тільки на тій підставі, що перша виконує символічну функцію, а друга – суто прагматичну (засобу спілкування в державному управлінні, судочинстві й законодавстві), є внутрішньо суперечливим.

Були й інші спроби розділити ці поняття. Наприклад, на основі того, що статус державної мови, на відміну від офіційної, закріплений законодавчо, хоч сфери їх вживання тотожні¹⁵⁰; що державна мова – мова внутрішньодержавних відносин, а офіцій-

¹⁴⁹ Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2011. С.446.

¹⁵⁰ Забелина Н. А. Двуязычие: язык как достояние социума. Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. 2010. №1. С. 38.

на – міжнародних¹⁵¹; що державна мова – основний засіб комунікації більшості населення, який виконує функцію інтеграції, а офіційна обов'язкова або може функціонувати лише у встановлених законодавством офіційних сферах¹⁵² тощо.

Щоб розібратися в цьому питанні, доречно з'ясувати традиції вживання термінів, що склалися в європейському співтоваристві.

Законодавче закріплення не є обов'язковою ознакою державної мови. Таку потребу відчують мультиетнічні держави, щоб закріпити і зміцнити статус визначеної національної мови. Деякі держави, етнічний склад яких більш-менш однорідний, наприклад, Нідерланди, Норвегія, Великобританія, такої потреби не мають, адже традиційно в публічних сферах спілкування тут послуговуються мовою більшості населення.

Однак сьогодні більшість держав мають строкакий етнічний склад, а тому регулюють статус мов на рівні конституції і законів. При цьому одні з них вживають термін «державна мова», інші – «офіційна мова». В. Василенко, проаналізувавши традиції терміновживання, відзначив: «Терміни «офіційна мова» і «державна мова» є тотожними, оскільки офіційна мова держави не може не бути державною, а державна мова не може не бути офіційною. Не випадково в

¹⁵¹ Шадже А. М., Маргиев А. В. О праве республик в составе Российской Федерации устанавливать свои государственные языки. Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. 2011. №2. С. 226–236.

¹⁵² Айрапетян А. С. Конституционно-правовые основы использования русского языка в странах Содружества независимых государств: автореф. дис. канд. юр. наук: 12.00.02. Саратов, 2013.

конституціях європейських держав використовують або термін «офіційна мова», або термін «державна мова», але ніколи не вживають обох термінів в одному законодавчому акті»¹⁵³. Щоправда, за спостереженням Ю. Прадіда, обидва ці поняття трапляються в текстах конституцій Швейцарії та Іспанії: «[...] У Швейцарії поняття державна мова ширше, ніж поняття офіційна мова, бо згідно з Конституцією цієї країни державними мовами є німецька, французька, італійська і ретороманська, хоч остання практично й не використовується в державному та громадському житті, а офіційними – німецька, французька, італійська»¹⁵⁴. В Іспанії Конституцією закріплено, що державна мова – кастильська, але регіони мають і власні офіційні мови, тому Ю. Прадід стверджує, що тут поняття офіційної мови ширше, ніж державної¹⁵⁵. Географію вживання термінів «державна мова» й «офіційна мова» докладно дослідив і В. Заблоцький. Свої спостереження над мовними нормами конституційних актів країн світу він узагальнив: «Так, у 201 країні проголошено мов як державних 230, офіційних – 97 (66 держав закріпили дві та більше державні або офіційні мови, переважно народів-автохтонів). Офіційна мова виступає принаймні в двох значеннях: як державна або в спілкуванні різномовних суб'єктів на

¹⁵³ Василенко В. Юридична регламентація статусу офіційної (державної) мови у практиці європейських держав. *Право України*. 2016. №3. С. 75.

¹⁵⁴ Прадід Ю. Ф. Поняття державної та офіційної мови в сучасній юридичній науці. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2001. Вип. 16. С. 129.

¹⁵⁵ Там само.

внутрішньодержавному чи міжнародному рівнях за згодою сторін»¹⁵⁶.

Г. Янковська спостерегла закономірність у тому, який термін використовують держави на позначення офіційної загальнодержавної мови – офіційна мова чи державна мова: «[...] На Сході – це переважно державна мова (Україна, Росія, Білорусь, Грузія, Латвія, Киргизстан, Молдова, Таджикистан та ін.), на Заході – офіційна (Болгарія, Ірландія, Кіпр, Мальта, Польща, Румунія, Словаччина, Хорватія, Іспанія, Португалія та ін.)»¹⁵⁷. На її думку, ця відмінність зумовлена тим, що на пострадянському просторі процеси державотворення завершилися пізніше, а мова для новоутворених держав стала одним із важливих гуманітарних кордонів і символів.

Отже, світова практика засвідчує, що здебільшого в законодавстві держав світу трапляється одне з понять – державна або офіційна мова. У молодих державах, де мова стає чинником окреслення своїх меж, надають перевагу терміну державна мова, щоб підкреслити її символічну функцію. Одночасне вживання обох термінів – явище рідкісне. У таких випадках вони не дублети, а розмежовані територіально: державна мова стосується всієї держави, офіційна мова – певного регіону, де дозволене її використання паралельно з державною.

¹⁵⁶ Заблоцький В. В. Мовна політика в Україні: стан та напрями оптимізації: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02. Харків, 2007. С. 7–8.

¹⁵⁷ Янковська Г. В. Державна та/або офіційна мови: ототожнення чи розмежування? Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. Випуск 29 (1). 2014. С. 124.

Проаналізувавши світову практику правового регулювання мовних відносин, Є. Ткаченко визначив чотири критерії розмежування офіційної та державної мови:

- державна мова виконує функцію консолідації всіх етнічних груп у єдиний народ, що визначає її державотворчу роль, а офіційна мова такої функції не має;

- державна мова – засіб офіційного спілкування на території всієї держави, а офіційна – у певному її регіоні;

- державну мову, на відміну від офіційної, яка є засобом офіційного спілкування тільки органів влади, вживають також у освіті та засобах масової інформації, вона поширена в усіх сферах суспільного життя;

- статус державної мови надає парламент, а офіційної – також відповідні адміністративно-територіальні одиниці (здебільшого ті, що мають автономний статус)¹⁵⁸.

Такий погляд на розмежування аналізованих понять дещо умовний і потребує обов'язкового уточнення, що розмежувати ці поняття безвідносно до законодавства конкретної держави фактично неможливо, адже тільки воно визначає особливості мовного режиму, право тих чи тих владних суб'єктів на надання чи зміну статусу мови, як і саму можливість функціонування обох або тільки одного з термінів (офіційна мова чи державна мова).

В Україні в 1999 р. Конституційний Суд України,

¹⁵⁸ Ткаченко Є. В. Конституційно-правове регулювання мовних відносин: порівняльний аспект: автореф. дис. канд. юр. наук: 12.00.02. Харків, 2009.

розглядаючи справу про офіційне тлумачення положень ст. 10 Конституції України, подав термін офіційна мова як варіант терміна державна мова: «Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя»¹⁵⁹. Подібне вживання трапляється тільки один раз, у решті випадків послідовно вжитий термін державна мова. Таке терміновживання відповідає тексту Основного закону України і потребі мовної інтеграції українського суспільства. Саме такий підхід – закріплення в законодавстві тільки одного з двох термінів (офіційна мова або державна мова) – панує у світовій практиці, і з неї існують тільки поодинокі винятки. Абстрактні розмірковування щодо змістового наповнення цих термінів виявляють у них певні відмінності, зокрема функційні, оскільки в терміні державна мова підкреслені державотворча, символна, інтеграційна функції, та територіальні (державна мова охоплює територію всієї держави, офіційна – певний регіон) та ін. Однак такий підхід небезпечний тим, що за певних відмінностей визначальна ознака – сфери функціонування (насамперед державне управління, судочинство й законодавство) – для них фактично тотожна,

¹⁵⁹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови). №v010p710-99 від 14.12.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99> (останнє звернення: 31.10.2019).

що на практиці означало б, особливо у випадку, коли ідеться про мови колишніх колонізатора й колонізованого народу, про конкуренцію мов і поступове витіснення сильнішою слабшої.

МОВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ РЕГУЛЮВАННЯ МОВНИХ ВІДНОСИН

У дискусіях навколо статусного співвідношення мов в Україні часто зринають назви держав з офіційною дво- та багатомовністю. Канада, Швейцарія, Бельгія – держави, навколо порівняння з мовною політикою яких відбуваються численні маніпуляції. Їх наводять як приклади ідеальної збалансованої дво- та багатомовності, і пересічному українцеві часом видається, що, наприклад, у Канаді кожен рівною мірою розуміє й говорить англійською та французькою, а в Бельгії існує повне взаєморозуміння між франкомовними регіонами та тими, де офіційною є нідерландська. Тому подібні моделі врегулювання мовних відносин сприймають як панацею для мовних проблем України. Насправді політичний популізм ігнорує той факт, що мовну політику держави визначають багато чинників, серед яких основні – етнічний склад населення і мовна ситуація, історико-культурне тло, державний устрій, національні й геополітичні інтереси та ін. Етнічно гомогенних держав сьогодні фактично не існує. Однак визнала для себе можливим надати двом (або більше) мовам статус офіційних тіль-

ки порівняно невелика частина держав. Перш ніж приміряти модель офіційної двомовності на Україну, потрібно чітко усвідомити, які чинники спонукали їх до подібного кроку.

Географічно сучасна Європа – це 48 держав, 5 з яких знаходяться на цій частині континенту тільки частково. У Раді Європи 47 держав-членів. Вони мають свої особливості етнічного ландшафту, адміністративного устрою, політичної системи й унікальні історичні обставини формування. Мовний простір цих держав неоднорідний: поряд із титульною нацією тут мешкають численні представники інших народів, які є корінними жителями, були переселені або мігрували. Очевидно, що більшою або меншою мірою, залежно від ступеня асиміляції, усі вони є носіями власного мовного коду, що створює неповторний мовний ландшафт держави і впливає на її мовну політику, зокрема на статусне визначення мов та механізми забезпечення цих статусів.

Майже 4/5 європейських держав мають одну офіційну мову, якою стала мова титульної нації (Великобританія, Греція, Данія, Естонія, Італія, Литва, Німеччина, Словаччина, Словенія, Франція, Чехія, Швеція та ін.), і лише п'ята частина запровадила дво- або багатомовність (Бельгія, Боснія і Герцоговина, Ірландія, Люксембург, Мальта, Північна Македонія, Фінляндія, Швейцарія та ін.). Окремі держави, що проголосили одну загальнодержавну офіційну мову, визнають існування офіційних мов у регіонах. Наприклад, у трьох муніципалітетах на північному сході Португалії поряд з португальською другою офіційною є мірандська, а в Нідерландах такий статус у провін-

ції Фрисландія наданий фризській мові. Це зумовлено історією й етнокультурними особливостями відповідних регіонів держав.

Європейська практика засвідчує кілька способів закріплення статусу мови як офіційної (державної). Деякі унітарні держави з відносно однорідним етнічним складом визнали для себе зайвим закріплювати мову титульної нації як офіційну на рівні законів і вживають її як таку за традицією (Великобританія, Нідерланди, Норвегія). Однак більшість закріплюють цей статус на рівні законів. Держави, що мають у своєму складі автономні території або ж чітко окреслені території, де компактно мешкає корінний народ, проголосили мову титульної нації загальнодержавною офіційною, а відповідним регіонам дозволили мати власну другу офіційну мову. Наприклад, у Іспанії загальнодержавною офіційною мовою є іспанська (кастильська). Поряд із нею в автономних регіонах існують й інші офіційні мови: баскійська в Країні Басків і Наваррі, каталонська в Каталонії, валенсійська у Валенсії, галісійська в Галісії. У Словенії офіційними мовами в регіонах компактного проживання італійців і угорців визнані італійська та угорська мови. У Сербії загальнодержавною офіційною є сербська мова, однак на регіональному та місцевому рівнях у офіційному спілкуванні дозволено використовувати ще 12 мов. Наприклад, у Воєводині статус офіційної мають угорська, словацька, румунська, русинська, хорватська, чеська.

Загальнодержавну офіційну дво- або багатомовність проголосили переважно держави, на території яких компактно проживають потужні етнічні групи.

Швейцарія задекларувала три офіційні загальнодержавні мови (німецька, французька, італійська) й одну регіональну (ретороманську). Це відповідає особливостям етнічного ландшафту держави: тут компактно проживають чотири великі етнічні спільності (германошвейцарці, франкошвейцарці, італошвейцарці й ретороманці) з виразною самосвідомістю та культурною своєрідністю. Це зумовлено тим, що історично Швейцарія постала на перетині кордонів проживання відповідних народів – німців, італійців, французів і ретороманців – і об'єднала частини кожного з них. До того ж за різних часів землі сучасної Швейцарії входили до складу Франкської держави, Римської імперії, габсбурзької Німеччини й місцевого населення відповідно зазнавало асиміляції (германізації або романізації).

На території Швейцарії становлення етномовних кордонів відбулося, як стверджують дослідники, ще в V–VI ст., задовго до проголошення Вічного союзу (1291), який заклав її основу¹⁶⁰. Біля джерел етномовної ситуації в країні – кельтська й ретійська мови. З I ст. до н.е. до IV ст. н.е. місцеві племена були завойовані Римом, унаслідок чого тут з'явився римсько-романський компонент. У V–VI ст. значну частину тепер швейцарської території підкорили германські племена алемани й вона зазнала потужної германізації. На заході панували бургунди, у південно-східній частині – остготи, але асиміляція тут не була такою

¹⁶⁰ Домашнев А. И. Языковая ситуация в Швейцарии. Романо-германская контактная зона. Языки и диалекты Швейцарии / отв. ред. А. И. Домашнев. Ленинград: «Наука», Ленинградское отделение, 1990. С. 3–29.

агресивною, тому ці землі залишилися переважно романськими. Поступово до початкового Вічного союзу приєднувалися інші кантони, що раніше були окраїнними територіями сусідніх держав, але поступово відділилися від своїх національних центрів (французькі, італійські, німецькі кантони).

Якщо зіставити формування етномовної ситуації Швейцарії та України, очевидно, що причини, умови й наслідки відповідних процесів у цих країнах різні. З одного боку, ідеться про історичне тло, з іншого – про особливості державного устрою. Україна – унітарна держава, Швейцарія – федерація з високим ступенем самостійності кантонів. Спроба перетворити її на централізовану державу наприкінці XVIII ст. не була успішною, її регіони виявилися надто різномірними, а традиції національно-територіальної організації життя надто вкоріненими.

Говорячи про дво- або багатомовність, закріплену європейськими державами, потрібно з'ясувати, чи офіційний мультилінгвалізм, тобто наявність на території держави кількох офіційних мов, означатиме плюралінгвалізм мовців, індивідуальну компетенцію в кількох мовах¹⁶¹, чи одна поступово витіснить іншу.

Офіційна дво- або багатомовність має кілька передумов: історично сформований етномовний ландшафт держави, як, наприклад, у випадку Швейцарії, та тривала експансія іншої держави й інтенсивна асиміляція населення колонізованих територій (наприклад, у Фінляндії, яка сім століть перебувала під

¹⁶¹ Handbook of Language and Ethnic Identity / ed. Fishman J., Ofelia G. Vol. 2. Oxford, 2011. P. 288.

шведським пануванням, сьогодні офіційними проголошені фінська й шведська; Мальта півтора століття зазнавала англіцизації (до цього – експансії італійців, що створило мовні лакуни, які після завершення одного панування заповнила мова наступного колонізатора) – сьогодні офіційні тут мальтійська й англійська; Ірландія майже сім століть була під британським пануванням – тепер тут офіційні ірландська й англійська).

Коли йдеться про мови колишніх колонізатора й колонізованого народу, то навіть після проголошення незалежності між ними триває конкуренція, і ситуація має кілька шляхів вирішення. Якщо процес асиміляції був інтенсивним і ефективним, а відсоток носіїв місцевої національної мови зменшувався (через голод чи примусове переселення), то й після проголошення державою незалежності він триватиме уже як процес самоасиміляції. Це перш за все пов'язано з наслідками політики колонізатора в освіті та культурі й зі сформованим стійким уявленням про вищий соціальний престиж мови колишнього колонізатора. Зрештою національна мова опиняється під загрозою перетворення на номінальний культурний символ.

Подібну ситуацію науковці спостерігають в Ірландії. Відповідно до укладеного ЮНЕСКО Атласу мов, що знаходяться під загрозою зникнення, де виділено кілька ступенів загроженості мови (від вразливості до зникнення), ірландська знаходиться на другому – діти не вивчають її як рідну вдома, майже втрачена мовна спадковість поколінь¹⁶². Щодо мовної ситуа-

¹⁶² UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger. URL:

ції в державі відзначають, що всі ірландці володіють англійською, а ірландською – тільки 40% населення (1,7 млн осіб)¹⁶³. «Однак вільно говорять ірландською 380 тис. осіб, з них лише приблизно 20 тис. вважають ірландську мову своєю першою мовою (живуть вони у невеликих північно-західних регіонах країни). Серед останніх близько 80% застосовують ірландську повсякденно»¹⁶⁴. Тож ірландська мова майже не має одномовних носіїв, а частка тих, хто вважає її рідною, невелика. У суспільстві виразно домінує англійська. Тому мовну ситуацію Ірландії визначають як критичну: «У свій час знищення ірландського національного мовно-культурного простору перейшло критичну межу і країна опинилася у стані, який характеризується збереженням домінування англійської мови у публічній побутовій і приватній сферах. У таких умовах поліпшенню мовної ситуації в країні не може зарадити навіть формальне визнання ірландської мови першою офіційною, а англійської – другою»¹⁶⁵.

По-іншому розвивалася ситуація у Фінляндії, де мова колишнього колонізатора, навіть маючи статус офіційної поряд із національною фінською, поступово почала втрачати свої позиції. За шведської експансії

<http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php> (останнє звернення: 26.11.2019).

¹⁶³ Лисак Н. Мовна ситуація і мовна політика в Республіці Ірландія та Північній Ірландії. Всесвіт. Український журнал іноземної літератури. URL: <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/500/41/> (останнє звернення: 26.11.2019).

¹⁶⁴ Василенко В. Мови Європи. Тиждень.ua. 21.05.2010. URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/1296> (останнє звернення: 21.11.2019).

¹⁶⁵ Там само.

шведська мова була проголошена єдиною офіційною у Фінляндії, на її територію, в острівні й прибережні регіони, переселялися етнічні шведи. Однак з часом кількість фінськомовного населення, яке переважно жило в сільській місцевості, почала інтенсивно зростати, носії фінської стали переселятися в міста, що поступово змінювало мовну ситуацію на фінських землях. Проголосивши незалежність, Фінляндія визнала офіційними мовами фінську й шведську. Але комуни тут все ж переважно одномовні – їх мешканці говорять фінською. На територіях, де в попередні століття оселялися шведи, на південному й західному узбережжях, розташовані двомовні комуни, де говорять фінською і шведською. Однак шведська мова поступово втрачає свій престиж: нею розмовляє тільки 5,5% населення держави, фінською користуються більше 90%¹⁶⁶. Частина етнічних шведів, які лишилися жити в Фінляндії, почали користуватися поширенішою фінською і, замість вивчати рідну шведську, витрачають цей час на вивчення престижної іноземної.

Фінляндія належить до держав, які ратифікували Європейську хартію регіональних мов або мов меншин і звітують про виконання взятих на себе зобов'язань. Комітет експертів Ради Європи у відповідь на ці звіти регулярно відзначає, що шведська мова, хоча їй і наданий статус офіційної, потребує державної підтримки, бо її використання в адміністративній і юридичній сферах значно поступається фінській, а працівники відповідних установ володіють шведсь-

¹⁶⁶ Мови Фінляндії: фінська і шведська. Компроміс. URL: <https://hotel-green.info/939-finnish-languages-finnish-and-swedish-compromise.html> (останнє звернення: 26.11.2019).

кою недостатньо, через що шведофони отримують гірші адміністративні послуги та менш якісну інформацію¹⁶⁷. У 2018 р. ситуація фактично не змінилася: владні структури й надалі використовують шведську несистематично¹⁶⁸.

Однак приклад Фінляндії – це швидше виняток. Здебільшого навіть у тих випадках, коли, здавалося б, мові народу, який пережив період колонізації, нічого не загрожує, бо відсоток її носіїв у державі високий, збалансоване співіснування мови колонізатора й мови колонізованого неможливе.

Мальтійська за конституцією є національною мовою Мальти. Поряд із нею офіційною визнана англійська, оскільки держава тривалий час перебувала під британським пануванням. За даними перепису на початку ХХІ ст., усі громадяни держави знали мальтійську. Своєю першою мовою її називали 98,6% населення, англійську (або англійську й мальтійську разом) – 1,2%. При цьому 14% зазначили, що розмовляють англійською вдома, а 29% – на роботі (у випадку мальтійської – відповідно 90% і 70%, тобто є частина, які використовують обидві мови, мальтійську й англійську)¹⁶⁹. Приблизно 70 тисяч осіб (загальна кількість

¹⁶⁷ European Charter for Regional or Minority Languages. Application of the charter in Finland (2001). URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806d87e4> (останнє звернення: 21.11.2019).

¹⁶⁸ European Charter for Regional or Minority Languages. Fifth report of the Committee of Experts in respect of Finland (2018). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016808d02b8#_Toc519255891 (останнє звернення: 21.11.2019).

¹⁶⁹ Badia i Capdevila I. A view of the linguistic situation in Malta. URL: <https://web.archive.org/web/20080819213926/http://www6.gencat>.

населення – близько 0,5 млн), переважно мешканців сільської місцевості, англійською взагалі не володіли, хоча й ті, хто задекларував, що знає її, мали різний рівень компетенції¹⁷⁰. Мальтійську широко використовують у парламенті, уряді, адміністративних структурах, церкві. В освіті її позиції слабші. Якщо на початковому й середньому рівнях вдається підтримувати між ними баланс, то для вищої ланки англійська має більший престиж, що стримує повноцінний розвиток мальтійської мови. Позиції мальтійської й англійської мов у друкованих ЗМІ майже однакові, телебачення двомовне. Але за даними Національного управління статистики Мальти, мальтійці, обираючи літературу для читання, надають перевагу англійській мові: 61,13% читають англійською (або переважно англійською) книги, 70,89% – журнали (для мальтійської ці показники відповідно 35,75% і 22,65%).

Хоча майже всі громадяни Мальти володіють мальтійською, дослідники називають низку симптомів, які свідчать, що її життєздатність під загрозою. Вона має нижчий престиж порівняно з англійською, її сприймають як локальну, а тому непридатну для виконання низки функцій. Англійська – мова, якою пише й читає освічене населення, це мова вищої освіти й бізнесу. Англійська впливає як на функційний спектр мальтійської мови, обмежуючи його, так і на її фонетику, лексику й граматику¹⁷¹. Це дає підстави для

net/llengcat/noves/hm04primavera-estiu/docs/a_badia.pdf (останнє звернення: 21.11.2019)

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Там само.

висновку, що мовна ситуація Мальти залишається колоніальною: становище національної мови підпорядковане мові колишнього колонізатора.

Тож офіційна двомовність не сприяє збалансуванню мовної ситуації і не забезпечує рівномірного функціонування обох мов у всіх сферах суспільного життя.

Офіційна багатомовність не забезпечує й вирішення мовних конфліктів у суспільстві. В Україні часто апелюють до досвіду мовного регулювання в Бельгії, яка закріпила три офіційні мови: нідерландську, німецьку й французьку (саме до бельгійської моделі апелював у 1999 р. суддя Конституційного Суду України, висловлюючи окрему думку в справі щодо тлумачення ст. 10 Конституції України про статус української мови, у якій він зазначив, що норма про обов'язковість використання державної мови в публічній сфері порушує природні права особистості¹⁷²). Однак зазвичай далі поверхневих заяв не йдуть і не намагаються з'ясувати, чи така мовна політика дозволила вирішити конфлікти на мовно-мовному ґрунті, які існують у суспільстві.

Бельгія – федерація, у якій регіони проживання представників різних субетносів мають чіткі межі, зокрема й мовні.

¹⁷² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови). №v010p710-99 від 14.12.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99> (останнє звернення: 31.10.2019).

Бельгійська мовна межа між нідерландськомовною північчю і франкомовним півднем склалася ще в VI–IX ст. У V ст. романізованих белгів (певний час їхня територія була периферією римської держави) захопили германські племена франків, які інтенсивно асимілювали місцеве населення. Фламандці на півночі Бельгії – нащадки цих прийшлих германських племен. Однак на території сучасних валлонів, нащадків романізованих белгів, германських колоністів було не так багато, чому сприяла зокрема наявність природного бар'єру (Суанського лісу), тому асиміляція тут не набула таких масштабів, як на півночі.

Сьогодні «специфіка організації бельгійського мовного простору полягає насамперед у тому, що лінгвістичні кордони тут, по-перше, жорсткі й непрозорі, а по-друге, значною мірою визначаються кордонами адміністративними та політичними й водночас здійснюють зворотний вплив на останні»¹⁷³. Держава має чотири мовні зони: нідерландськомовну (фламандську), французькомовну (валлонську), німецькомовну та двомовну (Брюссель). «У кожній влада й населення спілкуються мовою регіону, тож білінгвізм тут не означає, що обидві мови скрізь функціонують паралельно. В столиці Брюсселі та околицях – так, в питаннях судочинства – так. Але занести у мерію фламандського містечка реєстраційні документи на французькій не можна – закон забороняє»¹⁷⁴.

¹⁷³ Яковлева О. Національні моделі організації неодномовного мовного простору («стара» Європа). Релігія та соціум. 2013. №1. С. 104–110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/relsoc_2013_1_17 (останнє звернення: 26.11.2019).

¹⁷⁴ Мельник І. Бельгійська двомовність: виникла з сепаратиз-

Розглядає випадки порушення чинного мовного законодавства державними адміністративними органами Постійна комісія мовного контролю. Поряд із трьома регіональними парламентами (Фландрії, Валлонії та Брюссельського округу), у Бельгії діють парламенти громад за мовною ознакою (їх три – фламандський, французький та німецький), які займаються питаннями освіти, культури, медіа.

Така складна система мовного регулювання не тільки не усунула мовних суперечностей, а й привела до поглиблення розколу між двома субетносами. Мовне питання стало одним з основних під час політичної кризи 2010–2011 рр.: фламандці домогалися скасування мовних пільг для франкофонів, а валлонці обурювалися через заборону французької у Фландрії. Питання мовних пільг, особливо в комунах фламандського регіону, – предмет постійних дискусій. Так, серед місцевих мешканців викликало невдоволення те, що фламандські школи приймають на навчання всіх дітей, а франкомовні – тільки місцевих франкофонів; що фламандський уряд виступає проти того, щоб франкомовна громада фінансувала місцеві журнали й телеканали французькою; що мовні пільги не стосуються урядовців, а тому в радах комун, де бургомістр і більшість радників франкофони, все одно мають говорити тільки нідерландською тощо. Протистояння підтримує те, що кандидатів у федеральний парламент і уряд вибирають лише виборці відповідної мовної спільноти в межах регіону, тож ті

му, завершується розколом. [Тексти.org.ua](http://texty.org.ua/pg/article/newsmaker/read/9945/). 26.11.2009. URL: <http://texty.org.ua/pg/article/newsmaker/read/9945/> (останнє звернення: 26.11.2019).

на федеральному рівні відстоюють політичні інтереси, зокрема й мовні, свого електорату.

Історично гострота мовного питання в регіоні пов'язана з тим, що у ХІХ ст. політика Бельгії була орієнтована на Францію. Фламандське населення переважало, але французька була єдиною державною мовою, що закономірно викликало незадоволення. Принцип двомовності був проголошений у 1898 р., але це не означало рівності мов. Боротьба фламандців за свої мовні права як «важлива складова руху за емансипацію нідерландськомовного населення»¹⁷⁵ тривала ще довго, і навіть тепер мовне питання тут залишається дразливим. Багатомовність у Бельгії розвивається здебільшого за рахунок вивчення французької носіями нідерландської мови, а франкомовні громадяни часто й далі відмовляються вивчати нідерландську¹⁷⁶. Тож у Бельгії мовне питання залишається гострим, мовні суперечності між громадами не припиняються, а збалансованого білінгвізму суспільства фактично досягти так і не вдалося.

Одним з унікальних випадків офіційної багатомовності в Європі є мовна політика Люксембургу: це «ідеальний приклад винайдення національної мови»¹⁷⁷. Люксембург об'єднав етнічно різнорідні території, де говорили французькою і німецькою мовами. Розуміючи необхідність формування національної ідеї,

¹⁷⁵ Яковлева О. Моделі організації мовного простору в Європі: контрактивний аспект. Віче. 2012. №20. С. 29–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2012_20_11 (останнє звернення: 26.11.2019).

¹⁷⁶ Там само.

¹⁷⁷ Handbook of Language and Ethnic Identity / ed. Fishman J., Ofelia G. Vol. 2. Oxford, 2011. P. 286.

яка би інтегрувала суспільство, національною мовою тут не так давно (у 1984 р.) була проголошена люксембурзька – фактично місцевий варіант німецької.

У Люксембургу використання мов диференційоване не територіально, а за сферами вживання: люксембурзька – національна, мова законодавства – французька, а мови адміністративного управління й судочинства – люксембурзька, німецька і французька. Проведене у 2008 р. опитування показало, що 57% населення саме люксембурзьку називають своєю першою мовою (тією, яку знають найкраще), а загалом нею володіють 78% населення. Французька перша для 20% населення, всього нею володіє 96%, німецька перша для 4%, а володіє нею 75% населення (ще 61% володіє англійською, хоч вона і не має статусу офіційної)¹⁷⁸. Попри те, що люксембурзькою володіє три чверті громадян держави (її населення – близько 0,5 млн осіб), її іноді класифікують як загрожену мову, оскільки розвивається вона переважно в усній формі й зазнає потужного впливу французької й англійської, особливо на рівні лексики, а норми її ще не були кодифіковані. У друкованих ЗМІ й у діловодстві її майже не використовують.

З іншого боку, люксембурзька активно функціонує в приватному листуванні й соціальних мережах, які, як вважають урядовці, зробили люксембурзьку уживанішою, ніж будь-коли¹⁷⁹. Показово, що хоча позиції люксембурзької в освіті дуже слабкі (це мова

¹⁷⁸ Там само. С. 288.

¹⁷⁹ Люксембурзька – мала мова великого князівства. URL: <http://chumova.com/люксембурзька-мала-мова-великого-князівства.html> (останнє звернення: 21.11.2019).

дошкільної освіти, у початковій школі навчаються за невеликими виключеннями німецькою, а люксембурзьку вивчають на окремих уроках, у старшій школі навчаються французькою, іноді – німецькою, а люксембурзька з освітнього процесу майже зникає), її писемний варіант використовують і поступово розвивають саме молоді і добре освічені люксембурзці. Люди, яким за 40 років, часто говорять, що знають люксембурзьку, але не вміють нею писати¹⁸⁰.

Усе це свідчить, що люксембурзька як важливий чинник національної самоідентифікації люксембурзців поступово зміцнює свої позиції в суспільстві. Значною мірою сприяє цьому глибоко вкорінена в суспільстві традиція індивідуального плюралінгвалізму, яку лінгвісти називають унікальною особливістю Люксембургу.

Усі розглянуті європейські моделі мовного регулювання по-своєму унікальні, адже визначені неповторним мовним ландшафтом цих держав. Мовні реалії України також своєрідні, тож вона має віднайти власну модель регулювання мовних відносин, яка би враховувала як сьогоденні проблеми, так і історико-культурні обставини, під впливом яких вони сформувалися. Говорячи про своєрідність сучасної мовної ситуації в Україні, дослідники відзначають, що «в Україні ситуація на заході та в центрі країни дещо схожа з Каталонією. Водночас, на півдні та сході, особливо у містах, більше згадується сумний досвід Білорусі та Ірландії, хоча на офіційному рівні українська

¹⁸⁰ Handbook of Language and Ethnic Identity / ed. Fishman J., Ofelia G. Vol. 2. Oxford, 2011. P. 286.

мова все ж використовується»¹⁸¹. Ідеться про те, що на Заході України та в Центрі українська мова тривалий час зазнавала дискримінації, але протягом останніх років активно відроджується, на Сході ж і Півдні через потужну асиміляцію, хоч значна частина населення й називає її рідною, українська в повсякденні фактично лишається мовою меншини, мовою «зменшеної культурної вартості».

Політичний популізм звертається до порівнянь із Бельгією і Швейцарією, говорячи про запровадження в Україні офіційної двомовності, натомість науковці застерігають, що наслідки цього були би такими, як у Білорусі чи Ірландії.

За даними ЮНЕСКО, білоруська належить до загрожених мов¹⁸² – молодь спілкується нею тільки в окремих випадках, віддаючи перевагу російській. Хоча білоруси становлять виразну більшість населення держави (за даними перепису 2009 р. – 83,7%, росіян – 8,3%), однак сьогодні їхня національна мова фактично є мовою меншини. Під час перепису 1989 р. білоруську називали рідною 65,6% респондентів (ще 12% називали її своєю другою мовою після російської), російську – 31,2% (ще 50,8% називали її своєю другою мовою після білоруської). А вже перепис 2009 р. показав, що білоруську вважали рідною 53,2%,

¹⁸¹ В Україні поєднуються мовні ситуації Ірландії, Білорусі та Каталонії. URL: <https://language-policy.info/2019/08/v-ukrajini-pojednuuytsya-movni-sytuatsiji-irlandiji-bilorusi-ta-kataloniji-amerykanskyj-doslidnyk/> (останнє звернення: 21.11.2019).

¹⁸² UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger. URL: <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php> (останнє звернення: 21.11.2019).

російську – 41,5%, при цьому вдома білоруською говорили тільки 23,4%, російською – 70,2%. Дослідження 2011 р. засвідчило, що 88,37% населення говорить у побуті трасянкою (суміш російської і білоруської мов), 11,22% – російською і тільки 0,41% – білоруською¹⁸³.

Вживаність білоруської мови навіть після розпаду Союзу швидко зменшувалася, причиною чого стало запровадження двох офіційних мов. Прийнята в 1994 р. Конституція проголошувала, що єдиною державною в Білорусі є білоруська мова. Після приходу до влади В. Лукашенка в 1995 р. був проведений референдум, за результатами якого російській був наданий такий самий статус. Однак рівність цих мов як двох державних існує тільки на папері: у всіх сферах спілкування панує російська. За даними Белстату, у 2011 р. білоруські назви мали 9% надрукованих книг і брошур, російські – 85% , білоруською виходили 17% періодичних видань, російською – 81%. У 2013–2014 рр. з 14% до 5% зменшилася кількість читачів білоруських книг¹⁸⁴. На телебаченні панує російська мова, в офіційній сфері функціонування білоруської обмежене – майже тільки російською ведуться слухання в судах, переважно російською звертається до населення президент держави тощо. Хоча більшість білорусів і далі називають рідною білоруську, однак мовою повсякденного спілкування для них є або російська, або білорусько-російський субкод на зразок українського суржику – трасянка.

¹⁸³ Одіноченко В. Мовна ситуація в нинішній Білорусі. URL: <http://www.global-analyt.com/аналітика/мовна-ситуація-в-нинішній-білорусі/> (останнє звернення: 21.11.2019).

¹⁸⁴ Там само.

Після подій в Україні в 2014 р., коли Росія вторглася на українську територію під приводом «захисту прав російськомовного населення України», ситуація в Білорусі трохи змінилася: усвідомлення загрози власному суверенітету змусило президента заявити, що зникнення білоруської мови фактично означатиме зникнення булоруської нації. Були зроблені поодинокі кроки в напрямі підтримки білоруської мови, але кардинальної зміни мовної політики, яка би могла в перспективі якісно змінити мовну ситуацію в державі, не відбулося.

Тож мовні режими в державах Європи сформувалися з огляду на етномовний ландшафт, державний устрій, історико-культурні обставини розвитку, серед яких визначальна – періоди колонізації, що супроводжуються асиміляцією місцевого населення тощо. Сьогодні в Європі етнічно гомогенних держав немає, однак більшість з них мають одну офіційну мову, якою є мова титульної нації. Держави, що сформувалися на території, де від початку проживали різні етноси, або які тривалий час були колоніями, іноді обирають іншу модель організації мовного простору, однак здебільшого це корелює з особливостями державного устрою – федерацією, де кожен суб'єкт має зокрема й лінгвальний кордон, або автономіями, які мають офіційну мову регіону.

Україна – унітарна держава, її корінне населення – українці, тож закономірно, що єдиною державною мовою проголошена українська. З огляду на соціальні, мовно-культурні й ідеологічні реалії України, а також на досвід інших європейських держав, в історії яких були тривалі періоди колонізації, зміна цієї

конституційної норми призвела б до тяжких незворотних наслідків для вітальності української мови та української нації загалом.

СУЧАСНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Тенденції в унормуванні та літературний стандарт української мови у ХХІ ст.

Державна мова виконує ідентифікаційну й об'єднавчу функції в суспільстві, тож унормування її літературного варіанту належить до національних загальнодержавних інтересів. Сьогодні в Україні суспільство виявляє все більшу зацікавленість питаннями кодифікації літературного стандарту. Цьому сприяє не стільки зростання мовної компетенції чи свідомості мовців, скільки політизація мовного питання в Україні та перетворення його на інструмент поляризації суспільства. Крім того, демократизація та гуманізація життя, стверджуючи цінність і права особистості, створюють умови і для відстоювання нею індивідуального розуміння норми, часто девіативної. Поступово роль авторитетів послаблюється, а право багатьох інституцій на нормотворення ставлять під питання, особливо в тих сферах, де порушення цих норм не веде до безпосередніх санкцій, як у випадку з літературними нормами мови. Ті рішення, що раніше спиралися на науковий авторитет, сьогодні сприймають як спробу авторитарного керування.

Остання тенденція для української мови, система якої протягом радянського періоду зазнавала штучної деформації в напрямі мови російської, має суттєву небезпеку. Намагання планувальників відновити природний розвиток мовної системи й захистити її питомі ознаки в новому стандарті часто наражаються на потужну хвилю критики, а постійні пошуки компромісів ведуть до спотворення первинної концепції і втрати нею цілісності, тож замість єдиної системи постає набір розрізнених і часто неузгоджених правил.

Однак потрібно пам'ятати, що така проблема не є суто українською, і зумовлена не тільки колоніальним минулим України, а й глобальними позанаціональними чинниками.

Літературну норму мови сьогодні оцінюють не лише письменники чи культурні діячі, а й пересічні мовці. Відкинути цей факт через те, що вони не надають належного наукового обґрунтування своєї позиції, неможливо: щоб будь-яка соціальна норма, і мовна зокрема, була прийнята як обов'язкова, необхідні «наявність легітимності, згоди і припису. Це означає, що процес становлення норми є одночасно контрактом і підтвердженням права на дисциплінування»¹⁸⁵. З багатьох причин у такому «праві на дисциплінування» щодо наукових інституцій сьогодні все більше сумніваються. Це стосується не тільки українців. Як зазначає Ж.-Ф. Ліотар, це глобальна риса суспільств постмодерного стану: ствердження індивідуальної

¹⁸⁵ Муравьев А. Идея нормы. URL: <http://magazines.russ.ru/oz/2014/2/3m.html> (останнє звернення: 26.04.2019).

цінності зводить до нуля теорію девіації, що законірно зумовлює прагнення легітимізувати індивідуальну норму, а отже, – веде до опору чинним чи пропонуваним нормам¹⁸⁶.

Норма – феномен вияву влади. Серед джерел її легітимності – традиція, віра та «позитивне встановлення» – наука¹⁸⁷. Проте остання переживає кризу, її спроможність легітимізувати нові знання послаблена¹⁸⁸. У суспільстві «постмодерного стану», за Ж.-Ф. Ліотаром, роль науки змінилася: тепер вона має формулювати денотативні, а не прескриптивні висловлення, інформувати суспільство про певні факти й окреслювати те, що можна зробити. Вирішувати ж, чи буде це зроблено, має саме суспільство, спираючись на своє уявлення про те, що можливо й справедливо. «Знання більше не є суб'єктом, воно йому служить; єдина (але дуже суттєва) його легітимність в тому, щоб давати можливість моральності стати дійсністю... У такий спосіб уводиться зв'язок знання з суспільством і державою, який, у принципі, виявляється зв'язком засобу з метою»¹⁸⁹. Розмежування теоретичного (наукового) і практичного (суспільного) розуму веде, на думку філософа, до «атаки на ле-

¹⁸⁶ Ліотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. Санкт-Петербург: Алетея, 1998. С. 166.

¹⁸⁷ Вебер М. Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии: в 4 т. / пер. с нем., сост., общ. ред. и предисл. Л. Г. Ионина. Москва: ИД Высшей школы экономики, 2016. Т.1. С. 95.

¹⁸⁸ Ліотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. Санкт-Петербург: Алетея, 1998. С. 93–96.

¹⁸⁹ Там само.

гітимність наукового дискурсу», а отже, на його здатність нормувати, регламентувати життя суспільства.

Представникам постмодерного суспільства властива претензія на право нормотворення, яка стає все настійнішою в умовах визнання плюральності норми, ствердження цінності норми індивідуальної й фактичного заперечення девіативності, що найвиразніше виявляється у сфері норм соціальних. «Якщо вдуматися в ідеї постмодерної соціології, то насправді вона не заперечує наявності індивідуальних і локальних норм, які, правда, настільки розмаїті, що руйнують загальну структуру суспільства»¹⁹⁰.

Поглиблює розрив між науковцями й суспільством і те, що перші продовжують апелювати до універсальних духовних цінностей, які в нових умовах життя також піддані сумніву. «У сучасній ситуації будь-які традиційні універсальні цінності розуміються як архаїчні. Стосовно тих, хто їх представляє, починають застосовуватися дискримінація і виключення, які... є логічними результатами глобалізації. Культура без універсалій, суспільство без духовної культури – такі постмодерна і глобалізаційна парадигми, де свобода індивіда обмежується не цінностями, що лежать в духовній сфері, а індивідуальними матеріальними проблемами»¹⁹¹.

У галузі унормування мови це означає, що хоч словники й граматики традиційно лишаються джерелами літературної норми, але зміни в стандарті

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ Погрібна В. Я. Постмодерністське суспільство в епоху глобалізму. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2007. Вип. 87–88. С. 93.

трактують як вияв примусу, доцільність пропонованих норм піддають сумніву через потрібні для їх завоювання час і когнітивні зусилля, а також фінансову витратність оновлення корпусу текстів.

Тож уявлення про те, що в розвинених країнах Європи можуть внести зміни до стандарту національної мови й мовці незмінно відповідально та з розумінням ставляться до нововведень, хибне – і тут унормування літературного стандарту далеко не завжди проходить без проблем. Показовим є досвід планувальників німецької мови. Після того, як на початку ХХ ст. був прийнятий німецький правопис, німці майже століття його не переглядали. У 1998 р. уряди Австрії, Німеччини й Швейцарії вирішили, що необхідно укласти єдиний правопис для німецькомовних держав. На спрощення орфографії і пунктуації витратили кілька років, але укладений правопис так і не став загальним: його дотримуються тільки в німецьких школах. В Австрії й німецькомовних регіонах Швейцарії освіта й видавництва нововведень не сприйняли, бо «люди вбачали в цьому не спрощення правил, а авторитарну політичну руку. Мовляв, замість того, щоб відобразити природний розвиток мови, науковці втрутилися в процес нормування і спрямували його в тому руслі, яке вважали доцільним»¹⁹².

Певне протистояння між пересічними мовцями і тими, хто займається мовним плануванням, – явище закономірне, оскільки вони підходять до мовної

¹⁹² Глущенко К. «Гейтери», «трабли», «челенджі»: що не так з цими словами – розповідає мовознавиця. URL: [https:// www.radiosvoboda.org/a/29782613.html](https://www.radiosvoboda.org/a/29782613.html) (останнє звернення: 26.04.2019).

системи з різних позицій. Мовознавці-планувальники розглядають як визначальну властивість мови служити національній ідентифікації, підходять до неї з позиції її цінності для нації й держави. Тому для захисту національних інтересів вони вважають припустимим подекуди вдаватися до примусу. Наприклад, розробляючи проєкт модифікації чинного літературного стандарту, вони роблять вибір на користь ідентифікаційно зумовлених змін, що «ґрунтується також на загальніших, не обмежених мовною ділянкою припущеннях про обов'язок й відповідних еліт забезпечувати інтереси нації та право з цією метою змушувати її членів робити те, чого вони не хочуть»¹⁹³. Щодо правописного стандарту причини такого підходу чітко сформулював В. Німчук: «Єдиний правопис консолідує національну культуру, етнос. Розхитування орфографічних правил призводить до дестабілізації всіх норм літературної мови, дезорієнтує носіїв писемної мови, знижує грамотність населення, викликає елементи хаосу у словниках, у яких має бути чітко витримана алфавітна система»¹⁹⁴. Розроблений під його керівництвом у 1999 р. проєкт правопису викликав хвилю критики, зумовленої зокрема і намаганням авторів відродити столітні, але перервані в радянський період традиції української орфографії. Ця редакція так і не була прийнята, але її обговорення вкотре продемонструвало зіткнення

¹⁹³ Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ: Критика, 2010. С. 512.

¹⁹⁴ Німчук В. Сучасні проблеми українського правопису. Літературна Україна. 2001. URL: <https://r2u.org.ua/node/123> (останнє звернення: 26.11.2019).

національних і прагматичних інтересів у питаннях літературного стандарту.

У ставленні мовців до мови переважає не ціннісний, а прагматичний підхід¹⁹⁵: переважно їх значно більше цікавить ефективна комунікація й економія зусиль. Це й породжує спротив нововведенням.

Урівноважити зіткнення консервативних позицій науковців та комунікативного прагматизму мовців має третя сторона – владна інституція. Саме влада врешті визначає, чи будуть пропозиції мовознавців уведені в загальну практику. Однак переважно політики більше «зважають на пріоритет мас», тому й впроваджують зміни далеко не завжди¹⁹⁶.

Доволі рідко трапляються випадки, коли потреба реформувати стандарт збігається з політичним вектором держави. Показовим є приклад Туреччини, яка на початку ХХ ст. успішно здійснила перехід з арабської абетки на латинську. Правописна реформа в Туреччині назрівала протягом тривалого часу, адже арабський алфавіт не відповідав особливостям турецької мови. Низка спроб його реформувати була не надто успішною й зумовила наростання орфографічного хаосу. У 20-х рр. ХХ ст. політика М. К. Ататюрка була спрямована на європеїзацію держави та збільшення кількості грамотного населення. Перехід на латиницю, з одного боку, відповідав цьому вектору розвитку, з іншого – сприяв вирішенню низки внутрішніх проблем у державі, зокрема ос-

¹⁹⁵ Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ: Критика, 2010. С. 509–513.

¹⁹⁶ Там само.

лабленню позицій ісламських клерикалів. Він не був легким, викликав значний опір населення, оскільки латиниця на той час була звичною тільки для інтелігенції, яка отримувала освіту за кордоном, і тривав довго, бо покоління, яке отримало освіту ще за Османської імперії, не могло безболісно відмовитися від своїх мовних звичок. Однак сьогодні турки позитивно оцінюють цю реформу, бо вона дала їм письмо, близьке до вимови. Це стимулювало розвиток культури й освіти, а завдяки тому, що реформа мала й економічне підґрунтя, не була втрачена культурна традиція – тексти, які становили культурне надбання народу, були перевидані латиницею.

Цей приклад показовий. Але не тому, що йдеться про перехід на латиницю. Необґрунтовані розмови про потребу її запровадження лунають подекуди і в Україні: деякі українські політики й мовознавці вбачають у цьому можливість провести ще одну межу між Україною і Росією, ігноруючи той факт, що для цього немає ні об'єктивної потреби (український алфавіт повністю пристосований до фонетичних особливостей української мови), ні економічних можливостей. Досвід Туреччини вкотре підтверджує: чи не визначальною умовою успішності реформи літературного стандарту є саме наявність політичної волі до цього.

Літературна норма – це суспільна угода про загальноприйнятий і обов'язковий для всіх носіїв мови зразок, а літературна мова – соціолект широкого засто-

сування, що має найвищий престиж у суспільстві¹⁹⁷. Міра його поширення – результат уявлення мовців про існування правильної, суспільно схвалюваної форми мови. Це уявлення «використовували... задля легітимізації інституцій і еліт, зображуваних як його охоронці... Якщо в інтересах усталених еліт – сприяти (суспільному) прийняттю стандарту, то в інтересах нових чи контреліт – сприяти прийняттю нового чи альтернативного стандарту»¹⁹⁸. Тому, наприклад, зміни в правописі стають предметом не тільки професійного інтересу лінгвістів, учителів чи редакторів, а й політичних дискусій та маніпуляцій.

Висновки науковців щодо змін у чинному мовному стандарті прескриптивні. Саме влада визначає, чи будуть ці рекомендації прийняті як загальнообов'язкові норми. Політики ж в українських реаліях «відводять мові не таку важливу роль у суспільній реальності та, відповідно, структурі національних інтересів»¹⁹⁹. Тому, наприклад, українські законодавці тільки напередодні виборів 2019 р. спромоглися на прийняття нового мовного закону. Тому видання нового академічного тлумачного словника української мови в 20-ти томах, розпочате у 2010 р., майже через 20 років після проголошення Україною незалежності,

¹⁹⁷ Карпіловська Є. Соціальні чинники динаміки норми в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ ст.: система та узус. *Języki słowiańskie w ujęciu sociolingwistycznym*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2012.

¹⁹⁸ Cooper R. L. *Language planning and Social Change*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. P. 139.

¹⁹⁹ Кулик В. *Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки*. Київ: Критика, 2010. С. 509–512.

сповільнюється через мізерне фінансування, а підготовані томи виходять дуже малим накладом.

Тож готують зміни до чинного літературного стандарту лінгвісти, надати їм чинність – завдання уряду, а користуватися зміненим варіантом будуть пересічні мовці. Оскільки в цій тріаді погляди на напрям змін правопису збігаються рідко, то «вироблені правописні пропозиції влада не завжди береться впроваджувати, а коли береться, то громадяни не завжди їх приймають»²⁰⁰. Проект правопису 1999 р. не був прийнятий, а використання окремих його норм у мовленні телеканалів (СТБ), деякими видавництвами та письменниками стало предметом постійних дискусій. Проект нового правопису в 2018 р. фахівці чи не найпалкіше критикували за те, що в ньому не відбулося очікуваної реконструкції частини норм харківського правопису 1928 р., натомість збережено чимало уведеного правописом 1933 р., основним завданням якого було викорінити питомі риси української мови. Але мовців значно більше цікавить не відновлення історичної традиції, а закріплення актуальної комунікативної ситуації та поширеної мовної практики.

Менш репресивною порівняно з «рішенням згори» може видатися альтернативна практика – закріплення змін через громадські ініціативи. До неї вдаються у випадках мов міжнаціонального спілкування, адже перед ними виникають інші, порівняно з рештою національних мов, виклики. Наприклад, кожна держава, у якій говорять англійською, має власний її варіант, а тому прийняти єдиний стандарт англій-

²⁰⁰ Там само. С. 510.

ської мови неможливо. Така реформа не тільки торкнулася б жителів багатьох країн, а й вплинула б на світову науку й політику. У перехідний період статус англійської мови міг би похитнутися, тому реформувати її, наприклад, уніфікувати правопис одним владним рішенням неприйнятно. Але це не заперечує можливості цілеспрямованих змін – в англійській мові вони відбуваються через громадські ініціативи²⁰¹: авторитетних закладів освіти і наукових установ, які укладають словники, та видавців і медіа. Не всі пропозиції приживаються в мовній практиці, але частина нововведень все ж укорінюється.

Подібні громадські ініціативи є й в Україні. Це не лише укладені мовознавцями поради з культури мови, а й, наприклад, ініціативи окремих телеканалів та видавництв, які дотримувалися норм проєкту правопису 1999 р. (телеканал СТБ та видавництва «Свічадо», «Літопис», «Критика» та ін.), онлайн-ресурси, які друкували латиницею українські тексти (наприклад, «Na chasi»), теле- і радіопередачі, присвячені проблемам культури мови, тощо. Такі ініціативи сприяють поступовим змінам у мовних звичках населення, не чекаючи на рішення владних структур. Але вони мають і свої недоліки. Один з суттєвих – неоднозначність критеріїв визначення нормативності чи ненормативності явища й підґрунтя рекомендацій. Наприклад, сьогодні на радіо популярними стали радіопере-

²⁰¹ Борецький Б. Англійський правопис і українська латинка. Чи варто змінювати букви, щоб відірватися від Росії? Точно не зараз. URL: http://texty.org.ua/pg/article/Oximets/read/89940/Anglijskyj_pravopys_i_ukrajinska_latynka_Chyy_varto (останнє звернення: 26.04.2019).

дачі, присвячені культурі української мови. В одній із них йшлося про таке: «Намагайтеся уникати слів, схожих з російськими. Замість них вживайте питомо українські, відсутні в російській мові. Так, замість солдат варто говорити вояк». Такі поради ігнорують історію української мови, особливості формування в ній різних шарів лексики й походження та історію конкретної лексеми. До того ж така заміна не дасть змоги уникнути лексичної подібності: російська мова має лексему вояка, хоч вона і маркована як застаріла або розмовна іронічна. Українська й російська мови мають чималий шар спільної питомої лексики, як і запозичень, тому рекомендації щодо намагання уникати слів, схожих з російським, часто некоректні. Намагання відмежуватися на рівні мови від потенційної загрози з боку колишнього колонізатора, що виявляється в наростанні пуристичних тенденцій, – природний захисний рефлекс, який проте може бути шкідливим для мовної системи, оскільки збіднює її лексично й граматично. У випадку української і російської мов – змушує відмовитися від того, що є історично властивим українській мові заради того, аби уникнути схожості з російською. Шкідливою є й інша тенденція – дозвіл безконтрольного проникнення в мову іншомовних елементів. Для української мови основними джерелами чужорідних елементів стають російська та англійська мови. Про вплив першої і функціонування суржику як українсько-російського субкоду лінгвісти пишуть вже давно. Запозичення з англійської почали масово проникати в українську мову протягом останніх десятиліть. Мовна практика ЗМІ, онлайн-ресурсів, сучасних естра-

ди, бізнесу, політики, літератури засвідчує широке вживання англіцизмів, переважно таких, що мають відповідники в українській мові: челенджі, стартапи, мастхеви, гендмейд, луки, фейли, гарасменти, гайпи, булінг – вживання подібних слів стає даниною моді й нібито має засвідчувати ерудованість і обізнаність зі світовими трендами у відповідних галузях.

З одного боку, українська мова потребує удосконаленого стандарту, який враховував би всі ті виклики, які ставить перед нею сьогодення. «З погляду суто наукового не можна говорити, що в мові що-небудь є правильне або неправильне, – бо все, що є в мові, має причини своєї появи. Але практичні потреби порозуміння, спілкування й закріплення національної єдності владно вимагають, щоб норми були, і щоб у мові засуджувалося все те, що цим нормам не відповідає»²⁰². З іншого боку, легітимізувати мовну норму сьогодні непросто. Тому важливим є чітке усвідомлення критеріїв визначення певного явища як нормативного. Хоча повністю уникнути суб'єктивізму в такій галузі, як нормування мови, фактично неможливо. «На відміну від усіх інших сфер, де може бути досягнута максимальна об'єктивність, мовна сфера виявляється найбільш суб'єктивною, оскільки дискусію ведуть люди – носії певних мовних традицій, соціально-культурних орієнтацій»²⁰³. Це часом приводить до палких дискусій як між самими мовознавцями, так і з представниками фаху, який протягом тривалого часу був фактично

²⁰² Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Вид-во «Молоде життя», 1951. С. 9–10.

²⁰³ Літературна норма і мовна практика / Єрмоленко С. та ін. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013. С. 39.

творцем літературного стандарту, – письменниками. Якщо перші сперечаються, що саме вважати нормативним, то другі подекуди ставлять під питання саме існування норми. Ідеться не тільки про футуристський бунт проти традиційної системи норм, а й про так званий «мовний п'ятачок», на який нібито намагаються загнати письменників науковці, називаючи невідповідним нормі те, що «надає фарб» мові.

У 1931 р. О. Синявський у «Нормах української літературної мови» зазначив, що «мову творять маси і тільки маси, отже й маси живі, а не тільки колишні; найкраще мову виявляють і оформлюють письменники, надто найталановитіші; автори ж таких книг, як оця, повинні тільки вивчати мову і нічого їй не нав'язувати»²⁰⁴. Він відзначає, що не «фетишизує» народну мову чи мову певного письменника, а «мовний смак» хоч і не відкидає, але вважає «величиною дуже малою»²⁰⁵. Ця книга залишається настільною для українських мовознавців і сьогодні, але в ній не пояснено, за якими критеріями те чи те мовне явище, що є одним з-поміж можливих варіантів реалізації певного елемента мовної системи, визначене як норма.

У 70-х рр. минулого століття М. Пилинський відзначив парадоксальність ситуації у вітчизняному мовознавстві: про самі літературні норми української мови в контексті культури мови написано чимало, але питання критеріїв їх визначення залишається нерозробленим. І сьогодні можна натрапити на обґрун-

²⁰⁴ Синявський О. Норми української літературної мови. Київ: ВД Дмитра Бураго, 2018. С. 6.

²⁰⁵ Там само.

тування нормативності чи ненормативності певного явища через його відповідність чи невідповідність «духу мови» або наявність чи відсутність у мові Т. Шевченка. Продовжують з'являтися словники, реєстр яких тотожний Словникові української мови в 11-ти томах, що був виданий у 1970–1980 рр. Сучасні укладачі, які мають значно більше свободи, ніж мали її українські лінгвісти за радянських часів, над якими постійно тяжіла загроза бути звинуваченими в «націоналістичному шкідництві», не враховують ні динаміку лексичної системи, ні того, що в СУМ-11 багато що увійшло з міркувань ідеологічних, а не наукових. Крім того, джерельна база новітніх лексикографічних праць і граматик потребує розширення через уведення мовного матеріалу з творів сучасних письменників. Очевидно, що для цього необхідне чітке розуміння критеріїв віднесення мовних явищ та одиниць до нормативних.

Свого часу сформулював їх М. Пилинський. Серед основних він назвав: мовну традицію та визнані зразки, відповідність законам і системі мови, статистичні обрахунки, а також національний, формально-логічний та естетичний критерії²⁰⁶. Жоден із них не можна застосовувати ізольовано, оскільки, спираючись тільки на один, неможливо дати остаточну відповідь, що ж є нормою.

Первинно літературна норма української мови формувалася на основі мовної традиції середньо-наддніпрянського говору південно-східного наріччя.

²⁰⁶ Пилинський М. Мовна норма і стиль. Київ: Наукова думка, 1976. С. 103.

Саме мова цього ареалу й частково інші діалекти доволі довгий час жили літературну мову, стаючи основою її норм. Наприкінці ХІХ ст. І. Нечуй-Левицький писав: «Для літератури взірцем книжного язика повинен бути іменно язык сільської баби, з її синтаксисом. Книжний літературний український язык повинен вироблюватись на ґрунті живого сільського язика, вигрібаючи з його нову термінологію, змінюючи суфікси, приставляючи їх до кореня народного язика, він не повинен шукати нових слів в інших слов'янських язиках, хоч би і в церковнослов'янському, а розвиватись на основі народних українських вимов»²⁰⁷.

Однак урбанізація привела до того, що безпосередній вплив діалектного мовлення на літературний стандарт стає все слабшим, його роль поступово перебирають на себе ЗМІ. Аргумент поширення в певному діалекті й сьогодні є вагомим для з'ясування притаманності певної риси мовній системі, однак на мовну практику значно більше впливає те, що транслюють на загал засоби масової інформації.

Статистичний критерій передбачає проведення кількісних підрахунків для визначення норми. У надто спрощеному розумінні його зводять до твердження: що частіше певний варіант вживають, то більше в нього шансів стати нормою. Крайні вияви прагматизму в унормуванні спираються на абсолютизацію статистичних підрахунків, а це може привести до

²⁰⁷ Нечуй-Левицький І. Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини (Сьогочасне літературне прямування). URL: <http://sites.utoronto.ca/elul/Nechui/Ukrainstvo/ukrainstvo05.Nepotribnist-1.html> (останнє звернення: 26.04.2019).

кодифікації руйнівних для мовної системи девіацій. Так, певна частина населення України користується суржилом, у мовленні ще частини часто трапляються українсько-російські інтерферени на зразок шарфік (замість шалик), шкафчик (замість шафа), качеля (замість гойдалка), стакан (замість склянка), бутилка (замість пляшка), на протязі (замість протягом). Однак це не означає, що вони стануть частиною літературного стандарту. М. Пилинський щодо таких випадків відзначив: стаж помилки не може бути аргументом для визнання її нормою²⁰⁸.

Серед викликів статистичного підходу – визначити, на якому матеріалі робити підрахунки. Лінгвісти часто не можуть дійти згоди, які тексти вважати зразками. Для одних ними залишаються твори Т. Шевченка, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, інші говорять про потребу вивчати сучасну мову на текстах письменників сьогодення. Предметом дискусій залишається і питання про те, який обсяг текстів потрібно проаналізувати. Наприклад, перші томи СУМ-20 критикували за те, що укладачі, добираючи ілюстративний матеріал, обійшли увагою твори багатьох авторів. За спостереженнями, туди не потрапили Е. Андрієвська, В. Андріяшик, Б.-І. Антонич, М. Воробйов, В. Голобородько, Є. Гуцало, І. Дзюба, І. Драч, М. Зеров, І. Карпенко-Карий, Юрій Клен, М. Куліш, переклади М. Лукаша, Є. Маланюк, В. Медвідь, Т. Осьмачка, Д. Павличко, Є. Пашковський, Г. Сковорода, О. Теліга, переклади Бориса Тена, Г. Тютюнник, М. Че-

²⁰⁸ Пилинський М. Мовна норма і стиль. Київ: Наукова думка, 1976. С. 128.

ремшина, В. Шевчук. Д. Пилипчук також підрахував, що за кількістю цитувань М. Рильський, О. Довженко, П. Тичина, П. Загребельний і навіть Т. Шевченко поступаються О. Донченку²⁰⁹.

Принципи добору мовного матеріалу – одна з причин критики й проєкту правопису 2018 р.: «Чому абсолютна більшість цитованого ілюстративного матеріалу – це письменники радянської доби, що аж ніяк не є знаковими для літературного процесу та актуальними сьогодні: А. Головка, О. Сизоненко, І. Нехода, Г. Усач, К. Гордієнко, Л. Смілянський, О. Копиленко, А. Хижняк, Л. Первомайський, В. Чумак, М. Сингаївський, О. Донченко, В. Козаченко, О. Шугай...? Про таких велетнів українського Слова, як Д. Донцов, Олена Пчілка, У. Самчук, Ю. Липа, О. Теліга, С. Бандера..., В. Барка, Е. Андіївська, Олег Ольжич та легіон інших і не мріяти?...»²¹⁰. Про молодших представників літературного процесу навіть не йдеться.

Критерій зразків потрібно застосовувати обережно. Мовлення письменників залежить від мовних смаків і традицій ареалу, у якому вони мешкали. Тому називати безперечним зразком мовлення одного автора, яким би авторитетним він не був, не варто. Наприклад, на рекомендації не вживати активні дієприкметники теперішнього часу заперечують, що їх чимало у творах Шевченка. Очевидно, що тільки

²⁰⁹ Пилипчук Д. Болять мені загублені слова... Біла Церква: Білоцерківська книжкова фабрика, 2012. С. 23–24.

²¹⁰ Фаріон І. Проєкт правопису 2018 – дитя компромісу: і вашим, і нашим. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/farion/5b8c59e9296a4/> (останнє звернення: 26.04.2019).

мовленнєва практика Кобзаря не може бути достатнім підтвердженням нормативності цих одиниць в українській літературній мові.

Визначальним для з'ясування норми називають критерій відповідності мовній системі, а саму норму відповідно – реалізацією потенції мовної системи. Навіть винятки часто вважають явищем системним, викликаним природними процесами оновлення та застарівання елементів системи. Очевидно, що система мови має і нереалізовані можливості, тому кодифікаторам необхідно бути обережними, «щоб не накидати сучасній мові того, чого в ній немає, не творити «системних моделей», фактично відсутніх»²¹¹, як і не відкидати властивого їй. Так, за системного підходу рекомендують вживати слово суперечність, а не протиріччя. М. Пилинський відзначає, що це пов'язано не з тим, що протиріччя – це калька з російської мови, а з тим, що воно не пустило глибокого коріння в мові, на відміну від лексеми суперечність, яка належить до великого словотвірного гнізда. Менша поширеність лексеми свідчить про те, що вона знаходиться на периферії мовної системи. Але М. Пилинський зауважив, що це не є підставою для того, щоб зовсім уникати слова протиріччя: «Не маючи функціонально-стилістичної доцільності, це слово зрідка може бути доцільним з іншого погляду: уникнення повторень слів одного кореня, однієї моделі (на -ість), з міркувань евфонічного характеру тощо»²¹².

²¹¹ Пилинський М. Мовна норма і стиль. Київ: Наукова думка, 1976. С. 150–151.

²¹² Там само.

Коли йдеться про потребу усунення наслідків асиміляції, в унормуванні мови зростає значення національного критерію. Однак це як допомагає відновленню самотутніх рис мовної системи, так може й зашкодити їй, адже «мовний організм уже «перетравив» свого часу насильницьки втілені в його систему невластиві елементи хоча й спорідненої, але чужої мови, ввівши їх у координати своїх синтагматичних, парадигматичних, аксіологічних зв'язків та зробивши повноправними членами угруповань питомих українських мовних елементів. Раптове вилучення чи заміна небажаних, з погляду кодифікатора, мовних структур (...інший бік насильництва) призведе до втрати системних зв'язків одиниць, що негативно вплине на дії мовного механізму, сприятиме розвитку його хвороби»²¹³.

Щодо порядку застосування названих критеріїв немає єдиного алгоритму, а саме визначення літературної норми – питання не стільки правильності чи неправильності певного варіанту, скільки його прийнятності як для системи мови, так і для мовців, оскільки останнє визначатиме можливість легітимізації. Суспільна думка, а не тільки мовна практика митців слова, сьогодні відіграє вагомую роль у процесах унормування і впливає на рішення мовознавців щодо змін у літературному стандарті. Це знайшло вияв і в новій редакції українського правопису, прийнятій у 2019 р.: уведення фемінативів, варіантність окремих орфограм (за яку цей правопис зазнав і критики) та

²¹³ Лучик А. Динаміка мовної норми і проблеми кодифікації. Мовознавчі студії. Київ: Києво-Могилянська академія, 2016. Вип. 62. С. 53.

ін. свідчить про демократизацію правописного стандарту. «Розширення меж дозволеного» через уведення варіантів є проявом боротьби за легітимізацію нових норм (або відродження штучно відкинутих) в умовах кризи самої універсальної категорії норми.

Про національний критерій в унормуванні літературної мови й український літературний стандарт

Мовний простір України початку ХХІ ст. визначають національний, постколоніальний і глобалізаційний фактори. Цим зумовлені неоднорідність мовної практики засобів масової комунікації, лібералізація мови художньої літератури та її «мовно-стилістичне розкріпачення»²¹⁴, активне вживання іншомовних лексичних запозичень, поширеність у публічному мовленні українсько-російських інтерферем та суржику тощо. Такі тенденції зумовляють розхитування літературної норми, природною реакцією на що стає посилення пуристичних тенденцій у культуромовних студіях. Поряд із порадиниками з культури мови, в Україні стали популярними радіо- і телепередачі, онлайн-ресурси, мета яких – підвищити рівень мовної компетенції та допомогти мовцям позбутися чужомовних упливів.

Боротьба з «націоналістичними викривленнями», яку вели в Радянському Союзі на «мовному фронті»,

²¹⁴ Клепуц Л. Функціональна парадигма ненормативної лексики в постмодерній літературі. *Studia Methodologica*. Тернопіль: ТНРУ, 2009. Вип. 29. С. 107.

залишила важкий слід у словниках і правописі української мови. Вилучення питомих українських слів і літер, уведення одиниць, властивих російській, а не українській мові, зміна порядку представлення лексем у такий спосіб, щоб ближчі за звучанням до російської мови видавалися вживанішими, тощо – усе це відбувалося з ідеологічних міркувань, без жодного лінгвістичного аналізу. Очевидно, що за таких умов деякі питоми тенденції розвитку словника, граматики й орфографії української мови були перервані або спотворені. В умовах незалежної України науковці намагаються повернути в природне русло ті з них, які ще не були остаточно стерті за кілька поколінь асиміляції.

Однак зміни до мовного стандарту – питання, не просте як у лінгвістичному, так і в соціальному аспектах. Перш за все тому, що постає проблема можливих меж втручання. Як зазначає Л. Булаховський, зміна мовного стандарту відбувається у кількох площинах. Цей процес «здійснюється... стихійно-органічно, бо самі діячі слова в широкому розумінні, користуючись мовою, не можуть не вводити її в певні рамки...; здійснюється він, далеко меншою мірою, і штучно – внаслідок свідомого регулювання теоретиками, які уявляють собі значення врегульованої літературної мови як зразкової, стандартизованої серед строка-тості говірок, яка височіє над ними, стаючи інструментом і символом національної єдності»²¹⁵. Ю. Шевельов, говорячи про ті самі напрями, підкреслював

²¹⁵ Булаховський Л. Розвиток літературних мов. Вибрані праці. Київ: Наукова думка, 1975. Т.1.: Загальне мовознавство. С. 365–366.

їх нерозривний зв'язок: «Норми літературної мови встановлюються почасти стихійно – тим, що в даному суспільстві в силу історичних причин зразковою починає здаватися мова певних прошарків людности на певній території; але потім здебільшого за докладніше опрацювання норм даної мови беруться науковці-мовознавці і вже остаточно для певного періоду окреслюють, що правильно, а що неправильно»²¹⁶.

Тож мовознавці відіграють важливу роль у виробленні стандарту в умовах територіальної і соціальної поліваріантності мовної норми. Виклик, перед яким вони постають, – зробити так, аби розроблений стандарт не воював з мовою, а відображав те, що в ній є²¹⁷. Цього свідомі й сьогоднішні українські планувальники. У передмові до нової редакції українського правопису (2019) зазначено: «Сучасна редакція Українського правопису повертає до життя деякі особливості правопису 1928 року, які є частиною української орфографічної традиції і поновлення яких має сучасне наукове підґрунтя. Водночас правописна комісія керувалася розумінням того, що й мовна практика українців другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. вже стала частиною української орфографічної традиції. Поділяючи думку про злочинний характер репресивних дій тоталітарного режиму щодо «харківського» правопису і його творців, кодифікатори мови не можуть знехтувати тим, що мову народу тво-

²¹⁶ Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Вид-во «Молоде життя», 1951. С. 9.

²¹⁷ Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. Вибрані праці. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн. 1: Мовознавство. С. 509.

рять його історія: мова змінюється, і правопис має відображати насамперед її сучасний стан»²¹⁸.

Свідомі організовані намагання внести в стандарт зміни привертають значну увагу в суспільстві, на відміну від змін, що є наслідком поступової еволюції мови. Нова редакція правопису, проект якої, підготований Українською національною комісією з питань правопису, був винесений на громадське обговорення з 15 серпня по 1 жовтня 2018 р., викликала широкий резонанс, почалися критичні обговорення нововведень, лунали зауваження щодо того, що внесено не було, але чого український правопис потребує. Так, наприклад, у соціальних мережах розпочався флешмоб з метою привернути увагу правописної комісії до потреби легалізувати вживання в книжних стилях української мови фемінітивів типу деканеса, менеджерка, драматургиня, інженерка, міністерка, докторка, програмістка, босса, лекторка, науковиця. Однак чи не найбільше обговорювали те, що в новій редакції правопису залишено чимало штучно накинутого за радянських часів, що правопис не відновив своїх національних особливостей. Аби розібратися в цьому, необхідно з'ясувати, якою має сьогодні бути роль національного критерію в зміні літературного стандарту мови.

Його застосування має на меті збереження або відродження національної самобутності мовної си-

²¹⁸ Передмова. Український правопис / затв. Українською національною комісією з питань правопису; схвал. Кабінетом міністрів України. 2019. С. 4. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf> (останнє звернення: 25.11.2019).

стеми та захист її від руйнівного впливу інтерференції. Сьогодні, з одного боку, мода широко відчиняє двері для запозичень з англійської мови, яким є відповідники в мові українській, але вони оцінені як недостатньо престижні. Якщо для молодіжного сленгу це явище зрозуміле, то більше занепокоєння викликає безсистемне введення англіцизмів у мову бізнесу й відповідні напрями освіти. З іншого боку, українська мова має значний радянський спадок зі слів-покручів, дериватів, утворених за накинутими мові за аналогією з російською словотвірними моделями, синтаксичних конструкцій, які через свою близькість до російських, замість і далі залишатися периферійними, були представлені в тогочасних граматиках як основні, тощо. Очистити мову від запозичень, особливо тих, що увійшли в неї не стихійно, унаслідок природного розвитку, а були нав'язані, – бажання закономірне. Це потребує клопіткого наукового аналізу, чимало часу й фінансів. Для влади, яка має закріпити зміни, це пов'язано також з репутаційними ризиками, адже ставлення до них у суспільстві неоднозначне.

Говорячи про пуристичні тенденції, що стають безпосереднім наслідком зростання ролі національного критерію в унормуванні мови, Дж. Фішман відзначив, що вони зазвичай спрямовані проти конкретної мови, а не проти запозичень загалом, адже не всі вони однаково небажані. Це підтверджують факти історії багатьох мов: «Небажання чехів «натуралізувати» германізми чи корейців приймати запозичення з японської, чи ісландців дарувати «гостьовий» статус будь-яким запозиченням взагалі, чи євреїв офіційно

прийняти численні ідашизми повсякденної мови... всім добре відомі й, без сумніву, пов'язані з важливими і давнішими аспектами національної та мовної самосвідомості»²¹⁹. Ці тенденції властиві не тільки національним, а й потужним міжнародним мовам. Так, постійну боротьбу з проникненням англійських запозичень ведуть у Франції. У другій половині ХХ ст. філологічна спільнота закликала уряд до законодавчого захисту чистоти французької мови. У 1964 р. Р. Етьємбль видав працю «Чи говорите ви французькою?», у якій показав, що вплив англійської на французьку набуває загрозливих масштабів, і запропонував програму боротьби з цим явищем. Уряд на заклик науковців відгукнувся. У 1972 р. вийшов декрет «Про збагачення французької мови», за яким була створена комісія з розбудови питомої термінології, а в 1975 р. – закон «Про використання французької мови», що забороняв державним і недержавним установам використовувати іноземні слова, які мають французькі відповідники, у діловодстві, рекламі, назвах товарів тощо. За дотриманням встановлених норм з 1984 р. стежить Генеральний комісаріат французької мови. «Закон про використання французької мови» (т.з. закон Губона, 1994) увів штрафи за порушення встановлених норм. Вживати запозичення в перелічених випадках можна тільки, якщо воно увійшло в «Словник французької мови», який видає Французька академія. Подібні адміністративні заходи у Франції сприймають як вияв турботи про престиж

²¹⁹ Фішман Дж. Не кидайте свою мову напризволяще: Приховані статусні наміри в корпуснопланувальній мовній політиці / перекл. з англ. О. Гурц. Київ: Вид-во «К.І.С.», 2009. С. 45–46.

французької мови, а не як репресивні заходи, що порушують свободу слова і мовні права громадян²²⁰.

У контексті унормування української мови ідеться перш за все про звільнення від руйнівного впливу російської мови. Ю. Шевельов зазначив: «Головна проблема сучасної української мови, це – проблема російських слів і слів, які приходять до української мови через російську мову... Частина з них накидається згори... Але крім того, і це далеко важливіше, є те, що можна було б назвати, «повзучими русизмами». Русизми, які проникають в українську мову непомітно, безконтрольно, просто тому, що в сучасних умовах майже кожний інтелігент є, практично, двомовний і досить тяжко розрізнити, де кінчається стихія однієї мови і де починається стихія другої мови»²²¹.

Подекуди пуристичні настрої мають негативні наслідки: іноді в порадниках з культури української мови можна натрапити на рекомендації відмовитися від вживання певних слів чи конструкцій на тій підставі, що вони нібито є кальками з російської мови, хоча насправді вони властиві українській мові. Так, наприклад, у одному з них можна прочитати, що говорити минулого року неправильно, правильно вживати питомо українське торік. «В одній із радіопередач, присвячених культурі української мови,

²²⁰ Селігей П. Нормативний підхід у мовознавстві й мовна критика. Стиль і текст: наук. зб.; за ред. В. В. Різуна; Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2012. Вип. 13.

²²¹ Шевельов Ю. Пуризм в українській мові. URL: http://movahistory.org.ua/wiki/Шевельов_Ю._Пуризм_в_українській_мові (останнє звернення: 26.11.2019).

чуємо пораду вживати правильну синтаксичну конструкцію Я маю гарну книжку... а не – У мене є гарна книжка... А втім, в українській літературній мові обидві конструкції належать до кодифікованих, нормативних, хоч за кожною з них простежується ареальна мовна практика...»²²². Тож намагання очистити українську мову від російських впливів часто веде до невиправданих порад відмовитися від усього, що є в цих мовах схожого.

У цьому контексті чи не найдражливішим є питання, як бути із тими нав'язаними українській мові одиницями, які за кілька десятиліть встигли вкорінитися в мовній практиці. Ю. Шевельов, наприклад, спостеріг: «Перед війною, наприклад, говорилося «звертати увагу» – тепер говорить тільки «привертати увагу». Це вклалося під впливом російського «привлекать вніманіє». Поширюється така конструкція як «той» чи «інший», тоді як старіша українська конструкція була «той чи той». Поширюється такий вислів, як «за рахунок», тоді як старіша українська конструкцій була «коштом»²²³. Під впливом книжних стилів російської мови науковий і публіцистичний стилі української мови рясніють конструкціями 'іменник у називному відмінку на позначення об'єкта + дієслово пасивного стану на -ся' (часто з іменником у формі орудного відмінка зі значенням суб'єкта) та активними дієприкметниками теперішнього часу на

²²² Літературна норма і мовна практика / Єрмоленко С. та ін. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013. С. 283.

²²³ Шевельов Ю. Пуризм в українській мові. URL: http://movahistory.org.ua/wiki/Шевельов_Ю._Пуризм_в_українській_мові (останнє звернення: 26.11.2019).

-уч- (-юч-), -ач- (-яч-). У порадниках з культури мови з'являються рекомендації не вживати їх, у науковому філологічному середовищі діє настанова їх уникати, однак зміни в цьому напрямі відбуваються повільно, бо йдеться про те, щоб зламати мовну звичку, сформовану в кількох поколіннях.

При унормуванні випадків, які прижилися в мовній практиці, важливо враховувати, що протягом кількох десятиліть мова більшою або меншою мірою їх освоїла. «Повного руйнування мовної системи не відбулось... тому, що ці насильницькі дії [штучне введення в українську мову невластивих їй одиниць і конструкцій – Ю.М.] здійснювались поступово і... тривали десятиліттями. Раптове вилучення чи заміна небажаних, з погляду кодифікатора, мовних структур (на нашу думку, інший бік насильництва) призведе до втрати системних зв'язків одиниць, що негативно вплине на дії мовного механізму, сприятиме розвитку його хвороби»²²⁴. Тож і сьогодні неправильно і неможливо було би одним радикальним рішенням вилучити з української мови те, що їй насаджували десятиліттями. Тому й закиди, що новий правопис мав би, але не став поверненням до «найукраїннішого» харківського правопису 1928 р., пов'язані швидше з нерозумінням закономірностей поступу мови і психології мовців.

Потреба збереження унікальності національної мови як чинника її ознаки національної ідентичності є незаперечною. Необхідність протистояти наслід-

²²⁴ Лучик А. Динаміка мовної норми і проблеми кодифікації. Мовознавчі студії. Київ, 2016. Вип. 62. С. 53.

кам колонізації української мови за радянської доби та безсистемному вживанню запозичень, зокрема з англійської мови, визначає потребу посилення ролі національного критерію в унормуванні літературного стандарту. Однак поглиблення соціальної диференціації української мови та зрушення в сприйнятті сучасним суспільством самих категорій норми й девіації визначають потребу зваженого підходу до очищення мовної системи. Українське суспільство в умовах постійних політичних маніпуляцій мовним питанням часто сприймає намагання здійснити корпусні зміни як репресивні заходи, що порушують їхні права. Тому кодифікатори мають бути свідомі тих меж, до яких вони можуть втручатися в мовну систему, щоб, з одного боку, не викликати надмірного опору мовців, який би перешкодив проведенню необхідних змін, а з іншого – не зашкодити системі мови, яка все ж засвоїла частину штучних нововведень радянського періоду.

Функціонування української мови в Україні: нормативний аспект

Відповідно до чинного українського законодавства, державна мова – це мова, обов'язкова для використання в органах державного управління та діловодства, установах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики тощо. В Україні статус державної закріплений за українською. Однак соціолінгвістичні дослідження свідчать, що в державі в період незалежності все ще тривають процеси мовної

асиміляції. Сприяє цьому мовна ситуація, яка склалася в адміністративній сфері, освіті²²⁵ й медіа.

Державна мова – це мова спілкування держави, яку представляють державні службовці, зі своїми громадянами. Однак проведені дослідження свідчать, що в Україні держслужбовці далеко не завжди виявляють належний рівень володіння українською мовою. Під час опитування, проведеного В. Шелудько серед держслужбовців Києва, 47,4% респондентів заявили, що їм комфортно спілкуватися українською і російською, 36,3% – українською, 10,5% – російською. При цьому «4,2% – у межах одного речення схильні вживати українські та російські слова, фразеологізми тощо... Лише близько половини держслужбовців-киян з тих, хто оцінив себе як такого, що вільно володіє двома мовами, насправді є координативними білінгвами, а інші – субординативними на користь української (36,0%) або на користь російської мови (10,2%)»²²⁶. Тож майже половині опитаних важко переходити з української на російську або з російської на українську мову так, щоб у їхньому мовленні це не залишало слідів. Переважно йдеться про держслужбовців, які в повсякденному житті спілкуються російською, а під час виконання посадових обов'язків намагаються перейти на українську. Очевидно, що

²²⁵ Питання мовної ситуації в освіті детально розкрито в праці: Данилевська О. М. Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019.

²²⁶ Шелудько В. Інтерференція в мовленні держслужбовців на тлі їхньої мовної свідомості. Мова: класичне-модерне-постмодерне: збірник наукових праць. Випуск 3. Київ, 2017. С. 250.

брак мовної практики й системних знань з української мови, яку вони свого часу вивчали в навчальному закладі, але не використовували або використовували спорадично, зумовлює девіативність їхнього мовлення: в одних випадках ідеться про інтерференцію, в інших – про змішування української й російської мов на фонетичному, лексичному й граматичному рівнях.

Така мовна ситуація в адміністративній сфері склалася попри те, що, відповідно до закону України «Про державну службу», вільне володіння державною мовою є однією з основних вимог до особи, яка претендує вступити на державну службу. У 2017 р. для контролю за дотриманням цієї вимоги був уведений іспит на знання державної мови для кандидатів на посади державної служби, а вже в 2019 р. він був відмінений. Ті ж держслужбовці, які перебували на службі, атестацію на рівень мовної компетенції не проходили. Очевидно, що такий частковий короткостроковий захід не міг мати реального впливу на мовну ситуацію в адміністративній сфері.

Частина державних службовців, чие мовлення позначене відхиленням від літературних норм української мови, порушують їх свідомо і не прагнуть до корекції мовлення²²⁷. Значну роль у цьому відіграє приклад перших осіб держави, мовлення яких часто має виразні ознаки впливу російської мови. Протягом останніх років (з 2014 р.) рівень культури мовлення представників української влади помітно зріс, хоча й залишається частина тих, хто уникає спілкування українською. Це не могло позитивно не позначити-

²²⁷ Там само. С. 257.

ся на престижі української мови в суспільстві, якому було завдано значної шкоди протягом 2010–2014 рр., коли перші особи держави в офіційному спілкуванні послуговувалися відвертим суржилом.

Чи не найбільший вплив на населення сьогодні мають медіа. У вітчизняному медійному просторі мовна ситуація також є складною.

Приблизне уявлення про співвідношення української і російської мов у сучасних українських друкованих ЗМІ можна отримати з даних сайту Книжкової палати України. Згідно з ними, станом на осінь 2019 р. в Україні зареєстровано 2 тис. газет та 2,7 тис. журналів. Серед газет переважають видання, зареєстровані як одномовні українською мовою – таких в Україні 56,9% (65,2% місцевих, 59,1% регіональних, 40% загальнонаціональних), російською – 21,1% (11,7% місцевих, 17,9% регіональних, 40,7% загальнонаціональних), двомовних українсько-російських – 20,2% (21,8% місцевих, 21,2% регіональних, 16,4% загальнонаціональних). Ситуація відчутно різниться за регіонами: на Заході, Півночі і в Центрі України переважають одномовні видання українською, на Сході – одномовні російською, на Півдні майже однакова кількість одномовних українською і російською та двомовних українсько-російських. Тільки 36 видань виходять мовами інших національних меншин, крім російської (польською, угорською, румунською, німецькою, молдавською, болгарською; вони здебільшого зареєстровані як двомовні, що виходять ще й українською), або англійською.

Тож за офіційними даними в газетних виданнях переважає державна мова. Однак показово, що кіль-

кість одномовних загальнонаціональних видань, і таких, що зареєстровані українською та російською, майже однакова, натомість більшість одномовних газет українською – місцеві видання. Реєструючи газету як двомовну, українською та російською мовами, видавець не вказує, чи в межах одного видання будуть розміщені матеріали обома мовами, чи окремо виходитимуть тотожні за змістом накладки українською та російською. Здебільшого йдеться саме про перший варіант. Неможливо й відстежити реальні накладки, якими виходять газети: було спостережено, що накладки газет російською більші, ніж українською, результатом чого є зниження інтересу рекламодавців до останніх²²⁸.

Серед журналів 29,54% зареєстровані як одномовні українською, 11,68% – як одномовні російською (70% одномовних журнальних видань російською зареєстровані в Києві), 21,18% журналів двомовні – зареєстровані українською і російською, решта зареєстровані трьома і більше мовами. Найбільше двомовних українсько-російських видань на Півдні (54,13%) і на Сході (51,20%) країни, де вони становлять понад половину зареєстрованих видань, на Заході – тільки 16,26%.

Реєстраційні дані друкованих ЗМІ тільки умовно можуть свідчити про мовну ситуацію в цій сфері, адже в Україні немає контролю за їх дотриманням. Дещо більше це говорить про статусне співвідношен-

²²⁸ Бестерс-Дільгер Ю. Мовна політика у засобах масової інформації. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації. 2-е вид. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 250.

ня мов, оскільки обрання мови зумовлене прагненням залучити якнайширшу аудиторію.

Проведені дослідження засвідчують, що в читачів українськомовної преси є претензії до якості української мови. «Найсुворішими в оцінках виявилися представники північного та західного регіонів і кияни, найпоблагливішими – мешканці Криму». Хоча, «зважаючи на те, що саме вони й найвище оцінили якість російськомовної преси, варто говорити не стільки про реальний стан справ, як про їх власне недостатнє володіння нормами обох літературних мов»²²⁹. Українсько-російські інтерференції в пресі виявляються на лексичному та граматичному рівнях. Здебільшого ідеться про сплутування значень слів або й заміну української лексеми російською з намаганням подати її в українській фонетичній обробці, про вживання іменників у неправильному граматичному роді чи з неправильною відмінковою флексією, використання активних дієприкметників теперішнього часу, неправильне утворення ступенів порівняння прикметників, калькування російських стійких сполук, помилки керування тощо.

На радіо й телебаченні утвердилася українсько-російська двомовність, часом навіть із переважанням російської мови. «Однією з особливих ознак українського телебачення й радіо є змішування мов. Немає телевізійних станцій, які б вели трансляцію лише українською мовою; так само немає жодної станції, що вела би передачі виключно російсь-

²²⁹ Соколова С. Українська мова в сучасних засобах масової комунікації: проблеми культури мови, стилістики та соціолінгвістики. Українська мова. 2014. №2. С. 139.

кою мовою унаслідок встановленої законом вимоги транслювати рекламу виключно українською»²³⁰. Через це у глядачів поступово формувалося враження про нормальність ситуації двомовності в Україні з її хаотичним розмежуванням української та російської мов, що веде до їх змішування й подальшого розвитку суржику.

Після прийняття мовних квот для радіо і телебачення ситуація із двомовністю особливо не змінилася. Поширеною для радіо- і телепередач стала практика, що ведучий говорить українською, а гості – російською, або ж є двоє ведучих, один з яких говорить українською, інший – російською. Тому протягом однієї телепередачі глядачеві постійно доводиться перемикаати мовні коди.

Наглядає за дотриманням мовних квот Національна рада України з питань телебачення й радіомовлення. Через штрафні санкції за порушення норм чинного законодавства тільки за першу половину 2017 р. радіостанції почали перевищувати квоти майже на 30%²³¹. Але Національна рада контролює тільки кількісні показники, жоден регулятор для контролю якості мовлення, хоча б на перехідному етапі,

²³⁰ Бестерс-Дільгер Ю. Мовна політика у засобах масової інформації. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації. 2-е вид. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 247.

²³¹ Обсяг ведення передач українською мовою на загальнонаціональних радіостанціях (січень-липень 2017 р.) / Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. URL: <https://www.nrada.gov.ua/obsyag-vedennya-peredach-ukrayinskoymovoyu-nazagalnonatsionalnyh-radiostantsiyah-sichen-lypen-2017-r/> (останнє звернення: 26.11.2019).

законом не був встановлений. Це призводить до того, що медійне мовлення транслює на загал лексично й граматично девіативні повідомлення. Замість того, щоб сприяти зростанню престижу мови й рівня культури мовлення населення, воно сприяє закріпленню анормативів, адже люди за законами психіки відтворюють мову, якучують.

Важливим напрямом мовної політики кожної держави є просування державної мови в Інтернеті. Всесвітня мережа – простір, у якому сучасна людина працює, навчається й відпочиває. Інтернет-ЗМІ, інтернет-магазини, корпоративні сайти та віртуальні спільноти, визначаючи власну мовну політику (основну мову, можливість перекладу іншими мовами тощо), намагаються охопити щонайбільшу аудиторію з огляду на той економічний ресурс, який вони готові вкласти в підтримку сайтів.

На українських теренах Інтернету досі панує російська мова: власники часто не відчують потреби інвестувати в українську версію сайту, адже якщо українські користувачі не володіють вільно, то принаймні розуміють російську. Вплинути на їхнє рішення, створивши сприятливі умови для функціонування державної мови в українському секторі Інтернету, мала би держава через систему нормативно-правових актів та створених інституцій для контролю за дотриманням встановлених норм, однак досі ця сфера не зазнавала державного регулювання²³².

²³² У Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) є окрема стаття, що регулює це питання (ст. 27 «Державна мова у сфері користуваць-

Моніторинг мововживання в українському сегменті Інтернету засвідчив, що в 2016 р. у топ-1000 найвідвідуваніших сайтів юанету, за рейтингами top.bigmir.net, top.i.ua, liveinternet.ru, було тільки 11% українськомовних, частка ж російськомовних – 66,8%. Решта 22,2% двомовні, але основна версія здебільшого – російська, а українська лишається вторинною «і в більшості випадків є якісно та функціонально неповноцінною. Так, за рейтингом top.bigmir.net, українською мовою користується 13,2% сайтів, двома мовами – 28,8%, російською – 58%. За top.i.ua, 28% сайтів користуються українською, є двомовними 20% і 52% використовують російську. За рейтингом liveinternet.ru, українськомовні сайти становлять 14%, двомовні 24,8% та російськомовні 61,2%»²³³. Порівняно з 2015 р. у топ-250 українських сайтів частка російськомовних зменшилася на 4,8%. «За даними каталогу українських виробників «Зроблено в Україні», тільки на 33% сайтів українських виробників є українська мова»²³⁴.

Рейтинги дають також змогу простежити частку сайтів українською залежно від сфери, якої вони стосуються. За даними top.bigmir.net, переважно українськомовними є сайти адміністрацій (90%), освітянські й наукові (62%), літературні (51%) та ті, що стосуються політики (51%). Найменше ресурсів українською серед новинних сайтів (18%; російською – 55% та 27%

ких інтерфейсів комп'ютерних програм та веб-сайтів»).

²³³ Свідлов С. Становище української мови в українському сегменті інтернету. Портал мовної політики. URL: <https://language-policy.info/2016/10/stanovysche-ukrajinskoji-movy-v-ukrajinskomu-sehmenti-internetu/> (останнє звернення: 26.11.2019).

²³⁴ Там само.

двомовних), розважальних (16%, 79% і 5% відповідно), у сфері бізнесу та фінансів (15%, 59% і 26%), сайтів знайомств (6,74%, 89,89% та 3,37%), інтернет-магазинів (6%, 88% і 6%), чатів і форумів (11,83%, 86,02% та 2,15%) тощо.

З 2014 р. версія українською почала з'являтися в усе більшій кількості комерційних сайтів. Наприклад, у 2016 р. її нарешті запустили такі потужні інтернет-магазини, як «Rozetka» та «Алло». Їх локалізація стала результатом тиску громадськості. Представники громадської ініціативи «И так поймут» з 2012 р. неодноразово зверталися до керівництва магазину «Rozetka» з проханням зробити українську версію, на що в перші роки отримували відповідь, що українізувати вебмагазин компанія наміру не має, оскільки й російську версію відвідує достатня кількість клієнтів. Однак завдяки соціальній кампанії, яку розгорнули в межах ініціативи, у 2016 р. все ж сайт отримав українську версію (яка проте не стала основною). Громадські активісти «И так поймут» доклали рук і до того, що один із провідних банків України «ПриватБанк» українізував обслуговування клієнтів. Однак тільки силами громадськості кардинально змінити мовну ситуацію на теренах української частини Інтернету не вдасться. Важливим питанням залишаються імплементація та контроль за дотриманням норм мовного законодавства, яке зобов'язує агентів юанету мати версію сайту українською.

Дослідження сайтів 55 провідних інтернет-магазинів, послугами яких користуються українці, показало, що жоден з них не підтримує тільки українськомовну версію, натомість більше 63% доступні тільки

російською, решта двомовні й основною є російська мова²³⁵.

Новини в Інтернеті українці також читають переважно російською. Хоча серед інформаційних порталів значна частка таких, що пропонують користувачам версії і українською, і російською, це не означає, що вони тотожні. Деякі матеріали доступні читачам тільки однією з цих мов, переважно російською, українська ж версія часто є неповною. Якщо портал оприлюднює матеріали одночасно і російською, і українською, то не йдеться про пропорційне використання обох мов: зазвичай переважають російськомовні²³⁶. Дослідження топ-25 інформаційних і новин-

²³⁵ У 2018 р. версію тільки російською мали інтернет-магазини «Abo», «Aks.ua», «Avic», «Bigl», «Bonprix», «BT-SHOP», «DENIKA», «Easybay», «EXPOFREE», «F.ua. Тот самый магазин», «FISHKI», «FOTOMOST», «FUNDUK», «laModa», «MANZANA», «MEDMAG», «Mobilluck.ua», «Modnakasta», «Moyo», «PALLADIUM», «Pampik», «Patifon», «Price.ua», «Red,Repka», «STORM», «Stylus», «TABLETka», «TeleMart», «TOPTV», «VCENE.com», «База автозвука», «Цитрус». Можливість обрати версію українською користувачам пропонували «27.ua», «5ок», «City.com», «Clasno», «Comfy», «Foxtrot», «FULLhouse», «ITbox», «Kedoff. net», «KLONDAYK», «Kyivstar», «leBoutique», «Makeup», «NEO24», «Prom», «Rozetka», «Алло», «specinstrument», «Ельдорадо», «Інтертоп», «Клуб сімейного дозвілля». Див.: Макарець Ю. С. Українська мова в Інтернет-просторі: соціально-правовий та лінгвальний виміри. *Science and education a new dimation. Philology VI (46). Issue 159. 2018.*

²³⁶ Наприклад, портал «Newsonе» пропонує користувачам обрати українську мову, але в перекладі можна побачити тільки назви рубрик, а на нібито двомовних сайтах «Хвиля» та «Багнет» матеріалів українською трапляється 2–3 протягом дня. «Українська правда», за даними LiveInternet, є одним з десяти найвідвідуваніших сайтів України. Його користувачі можуть обрати за бажанням українську або російську версію. Однак не всі матеріали, які пропонує видання, доступні українською, особливо це стосується блогів та колонок: часто в українській версії можливий

них порталів юанету засвідчило, що станом на 2018 р. 40% з них російськомовні, 36% мають і українську, і російську версії, 12% – українськомовні, ще 12% – двомовні, що друкують матеріали і російською, і українською мовами одночасно без перекладу²³⁷.

Для престижу мови важливі не тільки кількісні показники її представлення в Інтернеті, а й її якість. Поява української версії багатьох раніше російськомовних сайтів є явищем позитивним, однак неякісне її виконання завдає шкоди українській мові й спонукає читачів повернутися до версії російською. Якщо в одних випадках причиною цього є недогляд або недостатня мовна компетентність редактора, то в інших ідеться про відсутність редакторського опрацювання після автоматичного перекладу з російської мови. Подекуди російські слова просто записують по-українськи, зі заміною деяких літер, що їх українська мова не має, або ж навіть і без такої заміни, ігноруючи й графіку української мови²³⁸. Тому замість роз-

переклад тільки заголовків, а сама стаття подана російською.

²³⁷ З них 40% – російськомовні («Hronika. info», «Newsoboz», «Newsyou.info», «Буквы», «Капитал», «Контракты», «Остров», «Реалист», «Фокус»), 36% мають і українську, і російську версії («Newsone», «UNN», «ZIK», «Інерфакс-Україна», «Сьогодні», «ТСН», «Укрінформ», «Українська правда», «Уніан», «Цензор. НЕТ»), 12% – українськомовні («Zaxid.net», «Експрес», «Український тиждень») і ще 12% – двомовні, що друкують матеріали і російською, і українською мовами одночасно без перекладу («Багнет», «ПЛ» («Публичные люди»), «Хвиля»).

²³⁸ Яскравий приклад – матеріали сайту kinoafisha.ua: Однак ці зусилля по вживанню в образ явно не пропали даром: Гарі Олдман був номінований на премію «Золотий глобус 2018» і, ймовірно, буде претендувати і нагороду Американської Кіноакадемії (<https://kinoafisha.ua/ua/news/mest-otstupnika>); Розмовляючи з

ширити сферу функціонування мови й ствердити її позиції, українські версії багатьох сайтів мають протилежний ефект.

Більшість помилок, які трапляються, – саме ті, проти яких настійливо застерігають порадики з культури української мови Б. Антоненка-Давидовича («Як ми говоримо»), С. Караванського («Секрети української мови»), «Пошук українського слова, або Боротьба за національне «Я», «До зір крізь терня, або

The Hollywood Reporter, глава Disney Боб Айгер дав зрозуміти, що ніхто не збирається пом'якшувати насильство в «Дедпула» і що франшиза про балакучим найманця благополучно стане частиною всесвіту Marvel, не змінюючи свій рейтинг R. ««Дедпул» був і буде брендом Marvel. Але тепер у нас з'явилась слухна нагода створити марвеловській бренд з рейтингом R», – прокоментував Айгер (<https://kinoafisha.ua/ua/news/v-disney-obesxauat-sohranitedpulu-vzrosli-reiting>); Роузі Хантінгтон-Уайтлі позує в пікантному білизна (<https://kinoafisha.ua/ua/news/rouzi-hantington-uaitli-poziruet-v-pikantnom-bele>); Чад Стахелскі, постановник першого та другого «Джона Уїка», вже довів, що дещо знає про те, як ефектно знімати б'ють один одного людей (<https://kinoafisha.ua/ua/news/rejisser-djona-uika-ekraniziruet-komiks-ubei-ili-budubit>); Боб Айгер, глава Disney, підтвердив, що тепер, після придбання Fox, у Marvel дійсно є плани включити Людей Ікс, Дедпула і Фантастичну четвірку в кіновсесвіту MCU (<https://kinoafisha.ua/ua/news/dedpul-i-luadi-iks-prisoedinyatsya-k-kinovselennoi-marvel>); Якщо угода відбудеться, Вуді Харрельсон приєднається до Тому Харді в екранізації марвеловського коміксу «Веном», спін-оффа «Людини-павука», пише Variety (<https://kinoafisha.ua/ua/news/vudi-harrelson-sgratet-v-filme-o-venome>); Студія братів Руссо викупила права на Артбук Саймона Стеленхага «The Electric State», гроші на реалізацію якого він збирав за допомогою краудфандінгової платформи Kickstarter... Сценарної адаптацією вже займаються Крістофер Маркус і Стівен МакФеллі... (<https://kinoafisha.ua/ua/news/rejiss-r-ono-i-bratya-russo-porabo-tauat-nad-novm-filmom>); Сюжет фільму розповідає про доктора Алексе Мёррі (Кріс Пайн), який безслідно зникає під час одного з експериментів (<https://kinoafisha.ua/ua/news/tresxina-vo-vremeni-nove-kadr-filma>).

Хочу бути редактором» та ін.), О. Сербенської («Антисуржик»), О. Пономарева («Культура слова: Мовностилістичні поради»), Р. Вихованця («Розмовляймо українською»), К. Городенської («Українське слово у вимірах сьогодення»), І. Фаріон («Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей»)). Це дає підстави стверджувати, що одна з основних причин лексичної і граматичної девіативності текстів Інтернет-видань – недостатня увага працівників Інтернет-медіа до культури мовлення, неналежна фахова підготовленість редакторів, а часом – і їх перевантаженість або й взагалі відсутність.

Для посилення позицій української мови як державної в ЗМІ та в інтернет-просторі, важливо, щоб вона була представлена кращими своїми зразками. Тому, крім законодавчого закріплення відповідних норм, необхідний також контроль за якістю медійних текстів. Ідеться про мовну сертифікацію теле- і радіопрограм, друкованих ЗМІ, новинних сайтів і порталів, сайтів суб'єктів господарювання тощо. Сприятиме покращенню мовної ситуації внесення в ліцензійно-дозвільні документи на діяльність у ЗМІ пунктів щодо дотримання норм української літературної мови, культури спілкування та сертифікування мовного кваліфікаційного рівня журналістів і редакторів. Для здійснення цих заходів необхідно створити спеціальний орган (Департамент з сертифікації якості мовлення при Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення або Бюро лінгвістичної експертизи), до якого б увійшли вчені-лінгвісти, письменники, професійні журналісти та редактори-фахівці, що здійснювали б експертизу мовної якості.

ПІСЛЯМОВА

Мовне питання в Україні протягом усього періоду незалежності залишається дразливим. Обертається воно насамперед навколо статусного й функційного співвідношення української та російської мов та проблем їх інтерференції. Хоча статус української мови як державної закріплений конституційно, однак він не підтверджений належним рівнем державної підтримки й захисту. Наслідки радянської етномовної асиміляції та навішування на українську ярлика «неперспективної», соціально й економічно менш вартісної порівняно з російською виразно відчутні й сьогодні. Вихід же з постколоніального виміру розвитку для України неможливий без чіткого окреслення свого мовного кордону, який є запорукою інформаційної безпеки й інтегрованості суспільства на основі усвідомлення власної національної ідентичності.

Україна за роки незалежності не спромоглася вибудувати чітку проукраїнську мовну політику. Залишаючись у сфері політичних інтересів колишнього колонізатора, українське суспільство не позбулося сформованих за радянської доби мовних стереотипів (що українська – мова села, що українською не говорять Південь і Схід України, що російська – престижна тощо), які настійливо тиражують проросійські

політичні сили. Так само не сприяють консолідації суспільства нібито об'єднавчі гасла «мова не має значення» та «дві мови – одна нація», що суперечать самій сутності поняття «нація». Псевдodemократичне й псевдoгуманне гасло про «захист російськомовного населення» стало дієвим винаходом, який дозволяє Росії зберігати плацдарм для відстоювання власних інтересів на території пострадянських країн, не випускаючи їх із зони свого впливу. А теза про те, що «мова не на часі», якою політики консервують українську мовну ситуацію, фактично дозволяє подальшу деетнізацію українців.

Мовна ситуація Україні незбалансована й асиметрична демографічно, територіально й комунікативно. Хоча росіяни становлять тільки приблизно шосту частину населення України, російська стала мовою спілкування для значної його частини, її називають рідною як деякі етнічні українці, так і представники різних національних меншин. Частка українців, які спілкуються українською, зменшується з Заходу України на Схід, від села до міста, від старшого до молодшого покоління. Хоча українська закріплена як мова освітнього процесу, однак дослідження свідчать, що українська школа залишається двомовною. У медіа, особливо мережевих, які є основним джерелом інформації для молодшого покоління українців, панує російська, а в адміністративному секторі попри норми закону про знання держслужбовцями державної мови, рівень мовної компетенції залишається досить низьким, чому сприяє приклад окремих представників політичної еліти держави.

Сьогодні пересічні громадяни, реалізуючи свої

політичні права й свободи, перш за все керуються економічними інтересами й вимірюють успішність держави суто економічними категоріями. Однак для її процвітання не менш важливим є вирішення проблем гуманітарних. У ХХІ ст. у світі міцно утвердилося переконання, що правомірною підставою для політичного відокремлення певної етнічної групи є її етнокультурна своєрідність, на яку найвиразніше вказує мова. Тому міжнародний режим мовних прав перш за все захищає зв'язок людини з її рідною мовою. Відсутність спільної мови може поставити під питання правомірність претензій на національне самовизначення. Тож регулювання мовних відносин, насамперед для молодих держав, набуває особливої ваги, а навішування на них ярлика «не на часі» суперечить загальнодержавним національним інтересам.

В Україні державна мова замість бути чинником об'єднання, представлена як причина розколу суспільства. Чи не визначальну роль у цьому відіграло те, що вона протягом усього періоду незалежності України ставала предметом політичних маніпуляцій, інструментом поляризації електорату та засобом відволікання уваги від неспроможності влади вирішити нагальні економічні, освітянські, медичні проблеми чи проблеми з корупцією. Закріплення офіційної українсько-російської двомовності було представлено як панацея від усіх соціальних конфліктів, а популістські паралелі з досвідом Канади, Бельгії, Швейцарії у свідомості пересічного громадянина часто перетворювали цей крок на сходинку до економічного й політичного успіху згаданих держав. При цьому історико-культурні передумови,

політико-адміністративні обставини й соціальні наслідки офіційної дво- чи багатомовності в цих державах залишалися поза увагою. Критичний же підхід до таких порівнянь дає підстави для однозначного висновку: для унітарної постколоніальної України, де автохтонами є українці, бельгійська або швейцарська моделі регулювання мовних відносин неможлива через сутнісну відмінність історико-культурного розвитку, державного устрою й політичної системи. Проголошення ж двох офіційних мов мало би для українців такі самі наслідки, як для білорусів, чия національна мова, за даними ЮНЕСКО, сьогодні належить до таких, яким загрожує зникнення.

Спроби посилити позиції української мови в різних сферах суспільного життя – освіті, адміністрації, на радіо й телебаченні тощо – або провести зміни в її стандарті, щоб поступово усунути деструктивні наслідки втручання радянських ідеологів у природний розвиток мовної системи, наражаються на різкі протести й розцінюються подекуди як «примусова українізація» та «порушення природного мовного права російськомовних громадян». Подібну реакцію спроби проведення статусних або корпусних змін викликають не тільки в Україні. Однак тут в умовах високого ступеня політизації мовного питання та тривання процесів самоасиміляції населення проблема набуває більшої гостроти, а опір будь-яким змінам посилюється.

Попри це літературний стандарт української мови поступово оновлюють. Прийнята нова редакція правопису, хоч і повільно, але виходять у світ томи нового тлумачного словника української мови, мовознавці активно працюють над виданням порадників з куль-

тури української мови, аби допомогти мовцям позбутися того штучного й невластивого українській мові, що було накинута їй за радянських часів, громадські рухи борються за розширення вживання української в Інтернеті, медіа, діловодстві й сфері послуг. Однак аби ці зусилля дали свої плоди, потрібно, щоб такого вектора мовного розвитку дотримувалася й державна владна верхівка. Необхідні контроль за виконанням мовних норм законодавства та реальні санкції за їх порушення. Моніторинг мовної ситуації на радіо й телебаченні має стосуватися не тільки кількісних показників мововжитку, а й якості мови повідомлень. У галузі діловодства, для державних службовців і редакторів у ЗМІ потрібно ввести мовну сертифікацію. Об'єктом мовного регулювання мають стати не тільки радіо й телебачення, а й український сегмент Інтернету. Головне ж – мова має перестати бути витратною монетою політичних баталій, а маніпуляції мовним питанням мають бути прирівняні до спроб дестабілізації політичної ситуації в державі.

Мова належить до визначальних ознак нації й головних символів держави. Вона виразно маркує індивіда як належного до кола «своїх», є водночас чинником формування й засобом вияву його національної ідентичності. Тому мовні конфлікти в суспільстві насправді не обмежуються тільки мовним виміром. Вони приховують політичне протистояння сил, які борються за суверенітет держави, з тими, що відстоюють на її території інтереси інших країн. І те, наскільки влада зацікавлена в забезпеченні статусу національної мови як державної, насправді є лакмусовим папірцем її внутрішньо- й зовнішньополітичного вектора.

ЛІТЕРАТУРА

Адвокація закону про мову: історія успіху. URL: <https://www.expertreform.com.ua/2019/05/29/advokatsiya-zakonu-pro-movu-istoriya-uspihu/>

Айрапетян А. С. Конституционно-правовые основы использования русского языка в странах Содружества независимых государств: автореф. дис. канд. юр. наук: 12.00.02. Саратов, 2013.

Арутюнова М. А. Языковая политика и статус русского языка в СССР и государствах постсоветского пространства. Вест. Моск. ун-та. Сер. 25. Международные отношения и мировая политика. 2012. №1. С. 155–178.

Бабик Н. Мовлення міста і села: конфлікт форми і змісту. Мова і суспільство. 2012. Вип. 3.

Бажан О. Г. Депортації в ретроспективі української історії. Енциклопедія історії України: Т.2: Г-Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во «Наукова думка», 2004.

Баранов А. Введение в прикладную лингвистику. Москва: Эдиториал, 2001.

Бестерс-Дільгер Ю. Мовна політика у засобах масової інформації. Мовна політика та мовна ситуація в Україні : аналіз і рекомендації. 2-е вид. Київ: Видав-

ничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010.

Бестерс-Дільгер Ю. Сильні та слабкі сторони Європейської хартії регіональних мов або міноритарних мов: західноєвропейський досвід. Мовознавство. 2010. №1.

Бестерс-Дільгер Ю. Українська мовна політика з 1991 по 2009 рік: погляд ззовні. Мова і суспільство: зб. наук. праць. Львів: ВЦ Львівського національного університету імені Івана Франка, 2010. Вип.1.

Белова А. Д. Віртуалізація комунікативного простору. URL: http://philology.knu.ua/files/library/movni_i_konceptualni/52/10.pdf.

Бибик С. П. Усна літературна мова в українській культурі повсякдення. Київ, 2013.

Бікова Н. М. Типи мовленнєвої поведінки в мультилінгвальній ситуації: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. Київ, 2006.

Блохтур А. Українська мова за роки незалежності. URL:<https://glavcom.ua/publications/115102-ukrajinska-mova-za-roki-nezalezhnosti.html>.

Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.1. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1963.

Борецький Б. Англійський правопис і українська латинка. Чи варто змінювати букви, щоб відірватися від Росії? Точно не зараз. URL: http://texty.org.ua/pg/article/Oximets/read/89940/Anglijskyj_pravopys_i_ukrajinska_latynka_Chy_varto.

Борисенко В. Маніпуляції і реальність: скільки насправді національних меншин в Україні. Україна молода. 14.01.2019. Вип. 004. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3407/180/129503>.

Борко Т. М. Проблеми підготовки редакторів в українських виданнях. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2014. Вип. 3.

Брага І. І. Мовна особистість носія українсько-російського суржику в його мовних автобіографіях. Вісник Донецького нац. ун-ту. Серія Б: Гуманітарні науки. Вип. 1–2. 2014.

Брага І. І. Мовна особистість суржикомовця в інтернет-дискусії. Мова і культура (Науковий журнал). Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2011. Вип. 14. Т. VIII (154).

Брага І. І. Українсько-російський суржик в соціокомунікативній ситуації ринку. Мова і суспільство: зб. ст. / ред. кол.: Г. Мацюк. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2010. Вип. 2. 2011.

Браунінг Б. Мовна політика в Україні. Міжнародні норми та зобов'язання і український закон та законодавство. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ: ВД «Киево-Могилянська академія», 2008.

Брицин В. М. Мовна політика. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004.

Брицин В. М. Мовна ситуація. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія, 2000.

Будаев Э. В., Чудинов А. П. Лингвистическая парасоветология. Политическая лингвистика. Вып. 1 (24). Екатеринбург, 2008. №3 (23).

Булаховський Л. Розвиток літературних мов. Вибрані праці. Київ: Наукова думка, 1975. Т.1.: Загальне мовознавство.

Бурда Т. М. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне сере-

довище м. Києва): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2002.

В Україні поєднуються мовні ситуації Ірландії, Білорусі та Каталонії. URL: <https://language-policy.info/2019/08/v-ukrajini-pojednuyutsya-movni-sytuatsiji-irlandiji-bilorusi-ta-kataloniji-amerykanskyj-doslidnyk/>

Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. Зарубежная лингвистика III / пер. с англ., нем., фр. / общ. ред. В. Ю. Розенцвейга, В. А. Звегинцева, Б. Ю. Городницкого. Москва: Издательская группа «Прогресс», 1999.

Василенко В. Юридична регламентація статусу офіційної (державної) мови у практиці європейських держав. Право України. 2016. №3. С. 74–83.

Василенко В. Мови Європи. Тиждень.ua. 21.05.2010. URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/1296>.

Васильева Л. Н. Законодательное регулирование использования языков в Российской Федерации: автореф. дис. канд. юр. наук: 12.00.02. Москва, 2004.

Вебер М. Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии: в 4 т. ; пер. с нем., сост., общ. ред. и предисл. Л. Г. Ионина. Москва: ИД Высшей школы экономики, 2016. Т. 1. 448 с.

Вежбицкая А. Антитоталитарный язык в Польше: механизмы языковой самообороны. Вопросы языкознания. 1993. №4. С. 107–125.

Венеціанська комісія оприлюднила висновок щодо українського закону про освіту. ТСН. 11 груд. 2017. URL: <https://tsn.ua/politika/venecianska-komisiya-oprilyudni-la-visnovok-schodo-ukrayinskogo-zakonu-pro-osvitu-1061025.html>.

Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин. Оцінка та рекомендації щодо законопроектів

ту «Про мови в Україні». URL: <http://news.ligazakon.ua/news/2011/1/20/36476.html>.

Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СРСР / отв. ред. Ю. Д. Дешериев. Москва: Наука, 1987.

Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). Київ: Інститут соціології НАН України, 2009.

Вишняк О. І. Методики соціолінгвістичних досліджень функціонування та статусу мов в Україні. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008.

Вплив суспільних змін на розвиток української мови: монографія / Є. А. Карпіловська та ін.; за ред. Є. А. Карпіловської. Київ, 2017.

Всеукраїнський перепис населення '2001. Державний комітет статистики України. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/>

Галковська Т. З досвіду наших сусідів: мирно, природним шляхом. Дзеркало тижня, 7 черв. 2002. URL: https://dt.ua/EDUCATION/z_dosvidu_nashih_susidiv_mirno,_prirodnim_shlyahom.html.

Галушко К. Ю. Росіяни в Україні. Енциклопедія історії України / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Т.10. Кн.1. Київ: В-во «Наукова думка», 2013. URL: http://history.org.ua/?termin=Rosiiany_Ukraini

Глотков Б., Калитюк Л. Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації: український контекст. Державне управління та місцеве самоврядування. 2012. Вип. 4(15).

Глуценко К. «Гейтери», «трабли», «челенджі»: що не так з цими словами – розповідає мовознавиця. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29782613.html>.

Голобродська М. Чехи: рідну мову після тривалої окупації можна повернути до активного вжитку. *Радіо Свобода*, 19 серп. 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27566789.html>.

Гриценко П. Проблема критеріїв оцінки мовної ситуації в Україні в останні десятиліття ХХ століття. *Język ukraiński: współczesność – historia*. Lublin, 2003.

Гаудіо С., Тарасенко Б. Актуальні питання та аналіз конкретного прикладу. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008.

Данилевська О. М. Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019.

Данилевська О. М. Мовне середовище в освіті: простір комфорту чи компромісу (за результатами анкетування київських школярів). *Українська мова і література в школах України*. 2015. №3.

Данилевська О. М. Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР. Київ, 2009.

Два основных вопроса для президента – завершение войны и развитие экономики. ТСН. 10 окт. 2019. URL: <https://tsn.ua/ru/politika/yazyk-i-marihuana-ne-na-vremeni-zelenskiy-rasskazal-o-svoey-ideologii-i-prioritetah-dlya-gosudarstva-1425060.html>.

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005.

Дзюба І. Сучасна мовна ситуація в Україні. Урок української. 2000. №10.

Домашнев А. И. Языковая ситуация в Швейцарии. Романо-германская контактная зона. Языки и диалекты Швейцарии / отв. ред. А. И. Домашнев. Ленинград: «Наука», Ленинградское отделение, 1990.

Дослідження: мовна ситуація в Україні. URL: <https://tns-ua.com/news/doslidzhennya-movna-situatsiya-v-ukrayini>.

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. №994_014. Страсбург, 5 лист. 1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014.

Євсеева Г. Державна мовна політика та українська національна ідея. Дніпропетровськ: ДРІДУНАДУ, 2010.

Єрмоленко С. С. Язык тоталитаризма и тоталитаризм языка. Мова тоталітарного суспільства. Київ: НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т української мови, 1995.

Жовніренко Я. Г. Визначення терміна мовна ситуація в лінгвістичній енциклопедичній літературі. URL: http://movoznavstvo.com.ua/download/pdf/2013_3/9.pdf.

Забелина Н. А. Двужычье: язык как достояние социума. Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. 2010. №1.

Заблоцький В. В. Мовна політика в Україні: стан та напрями оптимізації: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02. Харків, 2007.

Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2016/2017 навчального року. Статистичний бюлетень. Державна служба статистики України. Київ, 2017.

Загнітко А. Напрями і тенденції сучасної мовної політики: семантичний і прагматичний аспекти. Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). Київ, 2000.

Законопроект про мови приймали «мертві душі». Українська правда. 6 черв. 2012. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2012/06/6/6966094/>

Застосування Хартії в Україні: Перший цикл моніторингу. URL: [https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/reports-and-recommendations#{%2228993157%22:\[23\]}](https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/reports-and-recommendations#{%2228993157%22:[23]})

Льків О. Як громадська ініціатива вплинула на створення україномовного сайту. URL: http://tvoemisto.tv/news/yak_gromadska_initsiatyva_vplynula_na_stvorenyya_ukrainomovnego_saytu__81607.html

Ліухін О. Передумови становлення індонезійської мови. Одеський лінгвістичний вісник. Одеса, 2017. №9. Т.2.

Караванський С. Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України. Львів: БаК, 2016. 224 с.

Карпіловська Є. Соціальні чинники динаміки норми в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ ст.: система та узус. *Języki słowiańskie w ujęciu sociolingwistycznym*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2012.

Клепуц Л. Функціональна парадигма ненормативної лексики в постмодерній літературі. *Studia Methodologica*. Тернопіль: ТНРУ, 2009. Вип. 29.

Ковальова Т. В. Особливості формування категорійно-поняттєвого апарату мовної політики. Державне будівництво. 2008. №1. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2008-1/doc/1/20.pdf>.

Козырьков В. П. Природа девиации и структура социальных норм. Вестник ННГУ. Сер. «Социальные науки». Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 2004. Вып. 1(3).

Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

Коць Т. А. Українське слово в пресі кінця ХІХ – початку ХХІ ст.: динаміка літературної норми. Київ, 2019.

Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. Київ, 2010.

Кулик В. Мова й ідентичність в Україні після Євромайдану. Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2016. Вип. 2.

Кулик В. Поняття «національності» та «рідної мови» в пострадянській Україні. Наукове товариство ім. Шевченка. 23 лют. 2013. URL: http://shevchenko.org/past_event/10-11/

Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ: Критика, 2010.

Куць О. М. Мовна політика в державотворчих процесах України. Харків, 2004.

Кучма О. Зміна абетки допомогла Туреччині, але Україні такого не потрібно. URL: <https://www.radio-svoboda.org/a/istorychna-svoboda-abetkova-reforma-v-turechchyni/29631029.html>.

Лазаренко Л. Досвід мовних політик світу й українська перспектива. Українська мова. 2002. №4.

Лакінський Є. Міф про канадську двомовність – очима українця з Квебеку. URL: <http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/5390>.

Лакінський Є. Мовна політика Квебеку. URL: <http://language-policy.info/2015/08/movna-polityka-kvebeku>.

Лизанчук В. Мова – основа безпеки української нації. URL: http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/mova__osnova_bezpeki_ukrayinskoyi_natsiyi.html.

Лизанчук В. Мовна екологія. Дзеркало тижня. 2017. 8 вересня. URL: <https://dt.ua/socium/movna->

ekologiya253536_.html.

Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. Санкт-Петербург : Алетейя, 1998.

Лисак Н. Мовна ситуація і мовна політика в Республіці Ірландія та Північній Ірландії. Всесвіт. Український журнал іноземної літератури. URL: <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/500/41/>

Літературна норма і мовна практика / Єрмоленко С. та ін. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013.

Лучаківська І. Л. Радянські депортаційно-переселенські акції 1939–1941 рр. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2011. Вип. 2.

Лучик А. Динаміка мовної норми і проблеми кодифікації. Мовознавчі студії. Київ: Києво-Могилянська академія, 2016. Вип. 62.

Люксембурзька – мала мова великого князівства. URL: <http://chumova.com/люксембурзька-мала-мова-великого-князівства.html>.

Макарець Ю. С. Європейський контекст статусної мовної політики України. Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації». Т. 30(69) №3. 2019.

Макарець Ю. С. Сучасні тенденції та критерії унормування української мови. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія. Випуск 38. Т. 3. Одеса, 2019.

Макарець Ю. С. До питання про девіативність текстів українських інтернет-ЗМІ (на прикладі інтернет-видання «Українська правда»). Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія. Випуск 32. Т.3. Одеса, 2018.

Макарець Ю. Мовна політика: термінологічно-категорійний вимір. Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО. Серія Філологія. Педагогіка. Психологія: зб. наук. праць. Вип. 38. Київ, 2018.

Макарець Ю. С. Роль редактора в реалізації державної мовної політики України у сфері засобів масової інформації. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія. Випуск 18. Маріуполь, 2018.

Макарець Ю. С. Українська мова в Інтернет-просторі: соціально-правовий та лінгвальний виміри. Science and education a new dimension. Philology VI(46), Issue 159, 2018.

Макарець Ю. Мовний вимір національної безпеки України. Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». Вип. 68. Острог, 2017.

Мартине А. Основы общей лингвистики. Новое в лингвистике. Вип. III. Москва: Издательство иностранной литературы, 1963.

Марусик Т. Гібридна мовна політика України: між громадським вивком-санітаром і страусом-владою. Радіо Свобода. 03 груд. 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28892391.html>.

Марусик Т. Больові місця чинного українського мовного законодавства. URL: <http://language-policy.info/2015/07/taras-marusyk-bolovi-mistsya-chynnoho-ukrajinskohomovnoho-zakonodavstva>.

Марусик Т. Державна мовна політика в Україні останнього десятиліття. URL: <http://language-policy.info/2015/05/taras-marusyk-derzhavna-movna-polityka-v-ukrajini-ostannoho-desyatylittya/>

Масенко Л. Суржик: між мовою і язиком. Вид. 2-е,

зі змінами і доповненнями. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2019.

Масенко Л. Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. Українська мова. 2018. №2.

Масенко Л. Суспільний запит на українську мову зростає. Влада відстає від народу. Радіо Свобода. 25 лист. 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28875484.html>.

Масенко Л. Європейська хартія як інструмент розколу країни. День. 2012. 6 вер. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/ievropeyska-hartiya-yak-instrument-rozkolu-krayini>.

Масенко Л. Законопроект «Про мови в Україні»: погляд лінгвіста. ZN,ua. 17 вер. 2010. URL: https://dt.ua/EDUCATION/zakonoproekt_pro_movi_v_ukrayini_poglyad_lingvista.html.

Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010.

Масенко Л. (У)мовна (У)країна. Київ: Темпора, 2008.

Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008.

Масенко Л. Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2005.

Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004.

Мацнева Є. А. Мовне регулювання у поліетнічному суспільстві. Наука. Релігія. Суспільство. 2010. №2.

Мельник І. Бельгійська двомовність: виникла з сепаратизму, завершується розколом. *Тексти.org.ua*. 26.11.2009. URL: <http://texty.org.ua/pg/article/news-maker/read/9945/>

Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика: пособие для студентов гуманитар. вузов и учащихся лицеев. 2-е изд., испр. Москва: Аспект Пресс, 2000.

Михальченко А. Чи українським є інтернет-простір в Україні? URL: <http://zrada.today/prognozi-i-dumki/cikavo-znati/chiukrayinskim-ie-internet-prostir-v-ukrayini>.

Міністерство освіти і науки України виступає за продовження громадського обговорення проекту нової редакції українського правопису. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2530288-grinevic-rozpovilak-naselenna-spriймає-novij-ukrainskij-pravopis.html>.

Мови Фінляндії: фінська і шведська. Компроміс. URL: <https://hotel-green.info/939-finnish-languages-finnish-and-swedish-compromise.html>.

Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008.

Муравьев А. Идея нормы. URL: <http://magazines.russ.ru/oz/2014/2/3m.html>.

Нагорна Л. Політична мова і мова політики. Київ, 2005.

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. Аналітичні звіти. URL: https://www.nrada.gov.ua/analytics_category/movni-kvoty/

Нечуй-Левицький І. Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини (Сьогочасне літературне прямування). URL: <http://sites.utoronto>.

ca/elul/Nechui/Ukrainstvo/ukrainstvo05.Nepotribnist-1.html.

Німчук В. В. Державна мова. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004.

Німчук В. Сучасні проблеми українського правопису. Літературна Україна. 2001. URL: <https://r2u.org.ua/node/123>.

Обсяг ведення передач українською мовою на загальнонаціональних радіостанціях (січень-липень 2017 р.). Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. URL: <https://www.nrada.gov.ua/obsyag-vedennya-peredach-ukrayinskoju-movoyu-pazagalnonatsionalnyh-radiostantsiyah-sichen-lypen-2017-r/>

Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. Хрестоматія з курсу «Українська мова за професійним спрямуванням» для студентів факультету іноземних мов (спеціальність «Німецька мова і література», «Французька мова і література»). URL: <http://194.44.152.155/elib/local/2886.pdf>.

Одіноченко В. Мовна ситуація в нинішній Білорусі. URL: <http://www.global-analytik.com/аналітика/мовна-ситуація-в-нинішній-білорусі/>

Олексенко Р., Ситник Ю. Мовна ідентичність як засіб самовизначення та самоідентифікації в умовах посттоталітарного суспільства. Українська професійна освіта. 2017. №1. С. 16–23.

Олійник Є. Російськомовними патріотами маніпулюють: Юрій Шевчук про «мовну шизофренію» в

Україні. Радіо Свобода. 2015. 8 червня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27059088.html>.

Онуфрив М. Мовний лікбез для «непанятливих». Українська правда. 14 вер. 2012. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2012/09/14/6972760/>

Оснач С. Мова та національна безпека – зв'язок очевидний. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27077350.html>.

Передмова. Український правопис / затв. Українською національною комісією з питань правопису; схвал. Кабінетом міністрів України. 2019. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf>.

Пилинський М. Мовна норма і стиль. Київ: Наукова думка, 1976.

Пилипчук Д. Болять мені загублені слова... Біла Церква: Білоцерківська книжкова фабрика, 2012.

Побідаш І. Професія редактора: Термінологічний, творчий та функціональний аспекти. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Журналістика. 2010. Вип. 17.

Погрібна В. Я. Постмодерністське суспільство в епоху глобалізму. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2007. Вип. 87–88.

Попович М. Наше і не наше. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/nashe-i-ne-nashe>.

Прадід Ю. Ф. Поняття державної та офіційної мови в сучасній юридичній науці. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2001. Вип. 16.

Прихода Я. Редактор у системі соціальних комунікацій. Вісник Книжкової палати. 2011. №12.

Про внесення доповнення до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» (щодо русинської мови): проект закону від 30.09.2010 № 7185. URL: [http:// w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=38651](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=38651).

Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації: Закон України №2054-VIII від 23.07.2017. Голос України. 2017. №106.

Про внесення змін до Закону України «Про телебачення і радіомовлення» (щодо частини пісень державною мовою в музичних радіопрограмах і радіопередачах): Закон України №1421-VIII від 16.06.2016. Голос України. 2016. №126.

Про внесення зміни до статті 7 Закону України «Про засади державної мовної політики» щодо доповнення переліку регіональних мов або мов меншин України гуцульською мовою»: проект закону від 28.08.2012 №11112. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=44194.

Про внесення зміни до статті 7 Закону України «Про засади державної мовної політики» щодо доповнення переліку регіональних мов або мов меншин України лемківською мовою: проект закону від 03.09.2012 №11139. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=44228.

Про деякі питання розвитку державної мовної політики: Указ Президента України від 20.02.2008 №146/2008. Офіційний вісник Президента України. 2008. №6.

Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 №2704-VIII. Голос України. 2019. №90.

Про засади державної мовної політики: Закон України від 03.07.2012 №5029-VI. Голос України. 2012. №146.

Про затвердження Концепції розвитку української мови, культури та виховання історичної пам'яті у жителів міста Києва на 2015-2020 роки: Рішення Київської міської ради від 28 травня 2015 року N 571/1435. URL: http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/l_docki2.nsf/alldocWWW/3AF67F4C7722F5DCC2257E88006872C8?OpenDocument.

Про Концепцію державної мовної політики: Указ Президента України. Офіційний вісник України. 2010. №13.

Про мови в Україні: проєкт закону від 07.09.2010 №1015-3. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webp_r0c4_1?pf3511=38474.

Про мови в Українській РСР: Закон Української Соціалістичної Радянської Республіки від 28.10.1989 № 8312-XI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.

Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. Голос України. 2018. №122.

Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. Голос України. 2017. №178–179.

Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 №964-IV. Офіційний вісник України. 2003. №29.

Про Положення про Державний комітет України у справах національностей та міграції: Указ Президента України від 28.10.1996 №1001/96. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1001/96>.

Про Раду з питань мовної політики: Указ Президента України №071/2001 від 13.11.2001. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=016SS0E092>.

Проект нової редакції українського правопису пропонує розширити межі дозволеного – учасники української національної комісії з питань правопису. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/proekt-novoyiredakciyi-ukrayinskogo-pravopisu-proponuye-rozshiriti-mezhidozvolenogo-uchasniki-ukrayinskoyi-nacionalnoyi-komisiyi-z-pitanpravopisu>.

Радевич-Винницький Я. Білінгвізм і диглосія в українській мовній ситуації. Науковий вісник Чернівецького ун-ту. 2009. Вип. 475–477. Слов'янська філологія.

Рибка А. Українська мова й комерція: несумірність чи перспектива. URL: <http://language-policy.info/2016/03/ukrajinska-mova-j-komertsiya-nesumirnistchu-perspektyva/>

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» №2-р/2018 від 28.02.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18>.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови). №v010p710-99 від 14.12.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99>.

Руда О. Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі. Київ, 2012.

Свідлов С. Становище української мови в українському сегменті інтернету. URL: <http://language-policy.info/2016/10/stanovyscheukrajinskoji-movy-v-ukrajinskomu-sehmenti-internetu/>

Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2011.

Селігей П. Нормативний підхід у мовознавстві й мовна критика. Стиль і текст: наук. зб.; за ред. В. В. Різуна. Вип. 13. Київ, 2012.

Селігей П. О. Пуризм у термінології: український досвід на європейському тлі. Мовознавство. 2008. №1.

Синявський О. Норми української літературної мови. Київ: ВД Дмитра Бураго, 2018.

Скляр В. Мовна асиміляція (зросійщення) українців у незалежній Україні. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. 2007. №11.

Соколова С. Українська мова в сучасних засобах масової комунікації: проблеми культури мови, стилістики та соціолінгвістики. Українська мова. 2014. №2.

Соколова С. О. Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування). Українська мова. 2013. №2.

Соссюр де Ф. Труды по языкознанию. Москва, 1977.

Сучасний редактор: проблеми професійного вишколу / Н. В. Зелінська, Е. І. Огар, Ю. Е. Фінклер, Н. І. Черниш. Поліграфія і видавничча справа. 2002. Вип. 39.

Тараненко О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загалонослов'янському тлі). Мовознавство. 2003. №2–3.

Термінологія законодавства (станом на 26.07.2019). Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term>.

Тищенко О. Мова інтернет-спілкування: стиль, норма, освіта. Дивослово. 2012. №11.

Ткаченко О. Б. Українська мова: сьогодення й історична перспектива. Київ: Наукова думка, 2014.

Ткаченко Є. В. Конституційно-правове регулювання мовних відносин: порівняльний аспект: автореф. дис. канд. юр. наук: 12.00.02. Харків, 2009.

Ткаченко О. Мовна ситуація в Україні. Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). Київ: 2000.

Труб В. М. До проблеми мовного планування у поточній мовній ситуації в Україні. Соціолінгвістичні студії. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 2010.

Українське суспільство та європейські цінності: звіт за результатами соціологічного дослідження. Київ, 2017.

Український правопис: проект (для обговорення). URL:<https://mon.gov.ua/storage/app/media/gromadske-obgovorennya/2018/08/15/novoi-redaktsii-pravopisu.pdf>.

Українці давно визначилися в темі мови, а політики продовжують маніпулювати, – соціолог. 24 канал. 5 лип. 2019. URL: https://24tv.ua/ukrayintsi_davno_viznachilisya_v_temi_movi_a_politiki_manipulyuyut_na_tsiy_temi__sotsiolog_n1175683.

Універсал національної єдності: від 03.08.2006. Урядовий кур'єр. 2006. №145.

Фаріон І. Проект правопису 2018 – дитя компромісу: і вашим, і нашим. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/farion/5b8c59e9296a4/>

Фішман Дж. Не кидайте свою мову напризволяще: Приховані статусні наміри в корпуснопланувальній мовній політиці / перекл. з англ. О. Гурц. Київ: Вид-во «К.І.С.», 2009.

Халавка Т. Визначення дефініції «національна меншина» як об'єкт державної етнонаціональної політики. Теорія та практика державного управління. Харків: Хар. РІДУ, 2013. Вип. 4(43).

Хауген Э. Лингвистика и языковое планирование. Новое в лингвистике. Вып. VII. Социолингвистика. Москва, 1975.

Хмелько В. Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності. Наукові записки. Національний університет «Киево-Могилянська академія». Т. 32: Соціологічні науки. Київ, 2004.

Хомінський С. Й. Чи можна любити Україну російською мовою? Український смисл: науковий збірник / за ред. проф. І. С. Попової. Дніпропетровськ: Ліра, 2016.

Чемеркін С. Українська мова в інтернеті. URL: http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/ridna_mowa_uk/index.php?page=rm26_05.

Чех М., Гринів І. Національне питання: Україна як Європа. ZN.ua. 17 черв. 2017. URL: https://dt.ua/internal/nacionalne-pitannya-ukrayina-yak-yevropa-245832_.html.

Шадже А. М., Маргиев А.В. О праве республик в составе Российской Федерации устанавливать свои государственные языки. Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. 2011. №2.

Шайкевич А. Я. Введение в социолингвистику. Москва: Росс. открытый ун-т (РОУ), 1995.

Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. Вибрані праці. Київ: Вид.

дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн. 1: Мовознавство.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого сторіччя (1900–1941). Стан і статус. Чернівці: Рута, 1998.

Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Вид-во «Молоде життя», 1951.

Шевельов Ю. Пуризм в українській мові. URL: http://movahistory.org.ua/wiki/Шевельов_Ю._Пуризм_в_українській_мові.

Шевчук Ю. Мовна шизофренія: нова, потужна форма русифікації. Західна інформаційна корпорація. 8 лип. 2015. URL: http://zik.ua/news/2015/07/08/yuriy_shevchuk_movna_shyzofreniya__nova_potuzhna_forma_rusyfikatsii_605587.

Шевчук Ю. Коли мова має значення. Тиждень.ua. 5 черв. 2012. URL: <https://tyzhden.ua/Society/51716>.

Шелудько В. Інтерференція в мовленні держслужбовців на тлі їхньої мовної свідомості. Мова: класичне-модерне-постмодерне: збірник наукових праць. Випуск 3. Київ, 2017.

Шульга М. Деякі питання українського мультикультуралізму. Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціальним моніторинг / за ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. 2012.

Яковлева О. Національні моделі організації неодномовного мовного простору («стара» Європа). Релігія та соціум. 2013. №1.

Яковлева О. Моделі організації мовного простору в Європі: контрактивний аспект. Віче. 2012. №20.

Янковська Г. В. Державна та/або офіційна мови: ототожнення чи розмежування? Науковий вісник

Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. Випуск 29(1). 2014.

Application of the charter in Ukraine. Initial monitoring cycle: Report of the Committee of Experts on the Charter. Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the application of the Charter by Ukraine. Strasbourg, 7 July 2010. URL: <https://rm.coe.int/16806dbb45>.

Assessment and recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities on the Draft Law «On languages in Ukraine» (2010). URL: <https://docs.rferl.org/uk-UA/2011/01/14/original.pdf>.

Badia i Capdevila I. A view of the linguistic situation in Malta. URL: https://web.archive.org/web/20080819213926/http://www6.gencat.net/llengcat/noves/hm04 primavera-estiu/docs/a_badia.pdf.

Cooper R. L. Language planning and Social Change. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Eastmen C. M. Language planning: An introduction. San Francisco Cambler and Sharp, 1983.

European Charter for Regional or Minority Languages. Application of the charter in Finland (2001). URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806d87e4>.

European Charter for Regional or Minority Languages. Fifth report of the Committee of Experts in respect of Finland (2018). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016808d02b8#_Toc519255891.

European Charter for Regional or Minority Languages. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680695175>.

Fishman Joshua A. Modeling rationales in corpus

planning: Modernity and tradition in images of the good corpus. *Progress in Language Planning: International Perspectives*. Berlin–New York, Mouton Publishers, 1983.

Gal S., Irvine J. The boundaries of languages and disciplines: How ideologies construct difference. *Social research*. 1995. №62(4).

Handbook of Language and Ethnic Identity / ed. Fishman J., Ofelia G. Vol. 2. Oxford, 2011.

Ifukor P. Linguistic Marketing in a marketplace of ideas: Language choice and intertextuality in a Nigerian virtual community. *Pragmatics and Society*. 2011. №2(1).

LiveInternet (рейтинг сайтов). URL: <https://www.liveinternet.ru/rating/uk/#geo=ua>.

Makarets I. Legislative regulation of linguistic relations in Ukraine. *Actual Issues of Ukrainian Linguistics: Theory and Practice*, 2019. Vol. 38.

Opinion on the Draft Law on Languages in Ukraine. Adopted by the Venice Commission at its 86th Plenary Session (Venice, 25-26 March 2011). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)047-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)047-e).

OSCE. URL: <https://www.osce.org/national-minority-issues>.

UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger. URL: <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php>.

Usage of content languages for websites. URL: https://w3techs.com/technologies/overview/content_language/all.

Наукове видання

Юлія Сергіївна Макарець

**СТАТУС І СТАН УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ:
СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ ВИМІР**

Монографія

*Містить результати дослідження,
проведеного за грантом Президента України (Ф82)
за конкурсним проектом «Лінгвосоціологічний моніторинг
динаміки структури й статусу української мови в новітній час»
(розпорядження Президента України №242/2019рп)*

Підписано до друку 18.12.2019. Формат 64х90/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Palatino Linotype.
Ум. друк. арк. 11,0. Тираж: 170 прим. Зам. №12/17-1

ФОП Бихун В. Ю., видавництво «ЛАТ&К»,
вул. Леонтовича, 9, к. 18, м. Київ, 01601.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК №181 від 15.09.2000 р.,
тел./факс: +38 044 2350009, моб. +38 050 3102204,
e-mail: lk@ukr.net
Надруковано в «Авалон-Прінт»,
вул. Івана Кудрі, 41/22, м. Київ, 01042, тел.: (044) 503-06-60